

Света Јаковљевић

ДНЕВНИК

из позадине
НОВ и ПОЈ

Напомена приређивача : Света Јаковљевић рођен је у Београду 1926 год. а овај изузетно занимљив дневник водио је на Сремском фронту 1944 и 1945 док је био члан Културне чете. Утисак: важан документ о животу младих војника на крају Другог светског рата у Србији.

постављено 3. априла 2025.

Народна ослободилачка војска испразнила је београдске улице од Немаца па ипак, остао је извесни страх од будућности и извесно нерасположење. Извеснима што ће морати да раде у новом режиму, другима што неће моћи да се користе туђим радом. Клица немачке антикомунистичке пропаганде још је постојала и људи су добу, које долази, приступали са неповерењем. Београд је опет мртав и опустошен град, као шестог априла 1941, и првих бомбардовања Енглеза и Американаца. Изрешетане куће пусто зјапе, улице затрпане свим могућим отпацима. Лешеве још леже по угловима улица. Пушке и топови нису сасвим замукли. Док у центру града људи плашљиво извирују из својих склоништа и са радошћу поздрављају ослободиоце, периферија се полако враћа редовном животу. Улицама се крећу одреди Руса и партизана. Неко неповерење ипак постоји. Да ли зато што нису сви у униформама? Има и цивила, сељака, голих и босих. Питамо се чиме су они победили добро опремљену регуларну немачку војску. Да ли само масом? Они се боре пушкама и митраљезима против топова, тенкова и авијације. Или заиста имају идеју која је изнад свега?

Мобилизација. Та реч за некога представља авет. Носити пушку – то је страшно. Проносе се вести: све ће наоружати. Други кажу: није им потребно, имају они људства колико хоће. И да хоћеш, неће те примити када се за ове три године ниси јавио, говоре трећи. У Београду нема цивилне власти. Наредбе, писане кратким и војничким стилем, уливају страх. Извлачења више нема. Али, поред тога, увлачила се мисао да

то није право да неко други ратује за мене. Обузимао ме страх при помисли на пушку и рат. Имао сам убеђење да би ме први метак у борби погодио. Али, ту је и брига за мајку и сестру. Отићи ћу, отац није ту, остаће саме да се боре за живот. А поред тога остављам, поред њих, у радњи помоћника, који се показао као уцењивач. Психоза мобилизације обузимала је младеж. Плашили смо се војске. Чекали смо када ће се појавити наредба о мобилизацији. Плакате су позивале на рад.

Од Бранка сам чуо да се одржавају, у једној основној школи, у близини, омладински митинзи.

„Како изгледа?“ – питао сам га.

Пуна сала младости која страховито виче, не „доле“, већ „смрт свим издајницима! Смрт дражиновцима! Живео друг Тито!“

Позвао ме је да пођемо сутра заједно да и ја чујем и кажем своје мишљење. Мале групе кретале су се у правцу зборног места. Видим и нека позната лица. Сви имају озбиљан и важан изглед. Улазимо у салу која је већ препуна. Сви су комотни као код куће. Понеки је ћутљив и озбиљан – ту је први пут дошао. Улази један млађи човек и обраћа нам се, за мене, новим тоном. Говорио је о потреби да се сва омладина организује у „Савез антифашистичке омладине Југославије“, који је у вези са свим светским омладинским антифашистичким организацијама. Позвао је, стога, све оне који до сада нису приступили, да не стоје по страни јер још има времена да стекну својим радом право на живот у новој, федеративној Југославији.

„Треба да се за најкраће време спремимо за конгрес. Укратко да вам изложим. Уређење и устројство „Савеза антифашистичке омладине Југославије“ је као војничко. „Као

што су НОВ и ПОЈ подељени на чете, водове и десетине, и ми се делимо исто тако. Зато треба што пре приступити прикупљању нових чланова и што пре отпочети са радом. Ми смо један од одбора САОЈ-а, а тих одбора има у сваком кварту по један. Такмичење се састоји у томе да видимо који ће одбор показати највећи успех у овим тачкама, које су уједно и тачке нашег програма и које ће вам другарица прочитати.“

После ових речи за сто стаје једна риђокоса девојка која је до сада стајала по страни. Она прави свој увод а затим прелази на тачке:

1. Слање омладине у НОВ и ПОЈ.
2. Оснивање радних батаљона; који ће одбор послати највише радника и имати највећи број радних сати.
3. --- (*Нечитак запис у дневнику*)
4. Рад на културно-просветном пољу, оснивање музичких, позоришних и других секција.

„По завршетку овог митинга вршиће се упис у војску у радне батаљоне.“

Потом говори један младић правилних и оштрих црта лица, са малом брадом. Он говори оштро, скоро претећи, углавном оно исто као и његови претходници и на крају узвикује „Смрт фашизму!“, на шта добија одговор „Слобода народу!“ Митинг је завршен. Настаје комешање око стола где се врши упис за рад, а у ходнику се већ формира ред добровољаца. Извлачим се полако, пошто сам претходно погледао, са страхом и чуђењем, групу младића и девојака који су се јавили за пушку. Имам само један утисак: дошло је ново доба које не трпи оне по страни. Не желим да им приђем. Плашим се да уласком у радне батаљоне не ступим истовремено у партију а онда више изласка нема. Мислио сам да има времена за пријављивање, али за одступање нема ако се пријавим. Уплашиле су ме речи једног војника који ме је

легитимисао: „Имаш два дана времена да се јавиш или у војску или за рад.“ Сумњао сам да ли је то заиста тако или зато што је видео нас неколико младића и девојака уредно одевене на прозорима кућа па помислио: „Ја сам се борио и донео им слободу, а они, ето, седе удобно у својим кућама и не знају за тегобе војничког живота.“ То колебање трајало је два дана и онда сам решио да се пријавим за рад, после саветовања нас неколицине другова, при чему смо говорили: „Ако ти идеш идем и ја.“

Опет сам у школи. Срећем Глишића који улива наду говорећи да има познаника који ће нас можда сместити у културну екипу. Утом, наилази младић који је последњи држао говор. Шта видим: Он прилази Глишићу који га пресреће речима:

„Зар си и ти овде?“ У тим речима има изненађења али и мало ироније.

„Овде сам привремено, иначе идем даље – за Берлин – у II пролетерску бригаду!“

После тога Глишић објашњава да га зна као мондена и ветропира из неких београдских друштава. А у мени се јавља сумња да овакви типови могу неког да воде. Улазим у једну учионицу где се врши упис, али са намером да се не упишем. Тек сад примећујем да је овај доста неозбиљан. И сад чврсто решавам да одем. Полако се извлачим из групе и одлазим кући.

22. октобар 1944.

Враћао сам се кући из радње, коју сам затекао потпуно испретурану – неколицини Немаца служила је као помоћни излаз.

Пред Милетовом капијом стајала је једна група.

„На овог смо заборавили“ – рече Раде. „Хоћеш ли и ти са нама?“

„Где? Шта?“ – и трачак наде се појавио, „свираћемо“. Потом су се утркивали ко ће да ми објасни у чему је ствар.

„Идемо да свирамо за II пролетерску. То је елитна бригада (већина је мислила по униформи), и жели да има као неку музичку екипу. Биће и неки хор... Сматраћемо се као војници...имаћемо униформу. Којегод место ослободе ићи ћемо да свирамо. Највећи део времена бићемо у Београду и што је главно – нема пушке...“

Био сам усхићен, али је стално било присутно питање како да напустим кућу, мајку и сестру. Биће саме. Можда ће реквизирати кућу. Колебао сам се. Желео сам да идем а брига за њих ме је вукла да останем. А све је то требало решити још вечерас, такорећи за један сат, јер већ је вече а сутра ујутру већ треба кренути са ћебетом и ко зна кад се вратити. И под тим, ко зна кад, миуслио сам на три до четири дана, највише недељу дана.

„Тебе нико не тера, размисли, ако хоћеш - пођи. Али ја ти кажем да боље нећеш наћи. Ја сам јутрос био тамо и разговарао. Комесар и командир бригаде су лафови људи – настављао је да ме убеђује Гица док смо ишли кућама. И, што је главно, увек си у позадини. А чуваће нас...“. Савовић је био резервисан: Али зашто то мора тако брзо? То ми се не свиђа.“

Брига за мојима ме је одвраћала али ме је ствар привлачила. Осмехивао сам се при помисли да ћу се појавити у енглеској униформи и са револвером о појасу.

„Има један начин да избегнем мобилизацију“, рекао сам код куће и изнео ствар. Мамино лице се одједном уозбиљило: „Па зар да идеш од куће?“ У очима су јој се појавиле сузе. Ја сам бедно рекао: „Сад реши ако ми желиш добро. Промисли, и биће како кажеш“. Оставио сам да она одлучи. Она се борила, није хтела да буде одговорна пред собом ако се нешто деси, и попустила је. Спремала је ћебе утирући сузе. Легао сам у кревет и још дуго сам се превртао и пре него што сам заспао чуо сам њен брижни глас.

23. октобар 1944.

Група полази. Сви су, углавном, весели, расположени за шалу, само бих ја желео натраг, јер се кајем због ове одлуке. Али ме теши то да нас очекује вила и срдчан дочек. Стижемо. Уместо очекиване виле једна мала и ниска кућа. Крушевачка улица, Пашино брдо. Разочарање! Збијамо се у две мале одаје, остављамо ствари и идемо у штаб да се јавимо. Успут још једно разочарање. Уместо војника у првокласним енглеским униформама, срећемо пред штабом различито одевене партизане. Уместо људи којима интелигенција блиста на челу, обични људи. Дуго скупљамо храброст да уђемо. Очекујем да ће то учинити неки од оних што су све представљали у најлепшим бојама, али и они се колебају. Најзад, један улази и враћа се са вешћу да идемо у „стан“. Тискамо се у малим просторијама. Гица не објашњава зашто, али он је сав усхићен. Ваде се инструменти и настаје свирање које почиње да ме нервира. Најзад ручак. Сећам се шта је Гица јуче говорио: „Ух, страшно смо ручали – енглеске конзерве!“

Добијамо по комад хлеба и једну конзерву за нас осморо. После ручка опет свирање и разговор са партизанима. Међу њима истиче се један средовечан човек, риђе косе, који говори равномерним гласом и смишљено. С времена на време разговара са Савовићем. Он је за то да идемо натраг. Најзад, узесмо ствари, пођосмо. На углу смо се мало задржали у разговору кад наиђе професор. Вратили смо се у стан. Поздравио се са свима, рекао да му је мило што смо дошли и одмах приступио пописивању. Све ми изгледа сумњиво. Ако нас баце у борбене јединице? Али, зар би се бригада компромитовала да нас на превару мобилише. „За хор ће ми требати још људи“, каже професор.

За хор! чудим се. Ја сам мислио да ћемо свирати. Испада да је хор главнији од свирке. Помало ме хвата страх јер после мутирања нисам ни покушавао да певам. „Шта ти певаш“, пита ме професор. Мала пауза и одговарам да не знам. „Говори нешто“, каже, и после неколико мојих речи, уписа ме у баритоне. Одлазимо кућама на спавање, с тим да ујутру у осам будемо у стану.

24. октобар 1944.

Долазимо у договорено време. Ујутру не изгледа ствар тако драматично. Ићи ћемо кући на спавање, овде ћемо радити пре и по подне по два сата. Остало време слободно. Па добро, мислио сам. Свирање се наставља до подне, када добијамо ручак. За све нема места и многи ручају на прозору, креденцу, кревету. Ваљда неће увек овако. Сећам се мирних обеда код куће када сам био раздражљив због најмањих гестова мојих укућана.

Пред вече долази професор. Просторије су мале то и он увиђа и предлаже да по петорица, са једним стражаром, пођу да у

околини нађу боље просторије. Ми предлагемо да узмемо стан у центру, јер има много празних станова где су били Немци, али наш се предлог не усваја. „Морамо да будемо у близини бригаде због евентуалног покрета“, каже професор. „Покрета?“ А Гица је рекао да ћемо бити у Београду. То изгледа чудно. Идемо од куће до куће и свуда видимо уплашена лица. Најзад, налазимо једну вилу у маварском стилу и одмах је расположење боље. Једна велика просторија у планинском стилу и сликама по зидовима и клавиром, представља нашу радну просторију. Не пуштају да идемо кућама. Осећа се притисак, више нема рада по слободној вољи. Те вечери идемо да спавамо у једној приватној кући. Одвајају се мале групе, јер ће се у свакој кући сместити десеторо. Улазимо поред домаћих који нам излазе у сусрет и дају постељину. При том нас питају да ли нам је удобно, а Раде на то полугласно одговара: „Добро је, према оним рововима у којима смо спавали.“ Домаћини то примају за истину и причају како имају два сина у партизанима. До касно у ноћ причамо, не можемо да се умиримо, боље рећи остали причају док ја, лежећи на поду, сећам се куће и питам се шта ли раде моји.

25. октобар 1944.

Хладно јутро. Скупљени у групи говоримо о протеклој ноћи. Ми се хвалимо да смо спавали на креветима са душецима, док су неки спавали на голом поду. После доручка добијамо политичког комесара. Професор нас пребројава и обраћа се речима: „Другови, ово ће вам бити друг политички комесар. Он ће имати дужност да вас васпитава у политичком смислу.“ Политички комесар је млад, нема више од осамнаест година. Изгледа да је сељачки син. Капу је набио до обрва и

намрштено нас гледа. Сви имамо утисак да је крај нашој слободи. Док нас професор представља он стоји мирно и поздравља нас речима: „Здраво, другови!“ После тога одлазимо на пробу (претходног дана била је проба гласова). Одмах после ручка била је прва четна конференција. Говорио је политички комесар бригаде.

26. октобар 1944.

Данас добијамо командира. Јао, па он ће од нас да направи праве војнике. Око подне идемо кући по ствари. Мама и сестра су забринуте јер имају неприлике са радњом. Власт тражи да се она отвори а она није уређена. Марко покушава да ослободи Божу од војске и неће доћи три дана на посао. Сам, без нашег знања, одлази свако јутро у радњу. Тамни облак наваљује на мене. Зашто сам се пријавио и како ће оне без мене, питам се.

27. октобар 1944.

Проба је опет у вили, али када изађемо у двориште, за време паузе, дочека нас ветар и ретка киша... Ми неспремни, у летњој обући, цвокоћемо од зиме. Долази Милетова мама, плаче и хоће у штаб да покуша да извуче Милета и Радета. А шта ја да радим? Они су ме увукли, они ће се извући, а ја ћу остати. Неки је одвраћају да не иде и она се задовољава тиме да одводи Босу. Користим тренутак када је политички комесар сам и питам га за ослобођење. Објашњавам да је радња важна као привредно предузеће. Али он има јасан одговор: како су могли борци у шуми да оставе кућу и породицу на милост и немилост окупатору. Сада је боље јер ће се о породицама партизана старати одбори. После ручка изненада: покрет.

Колона се креће а киша полако почиње да пада. Натоварени стварима, ћебадима и инструментима идемо погнути са надом да ћемо се преселити ка центру, као што је политички комесар рекао. Пролази заменик команданта бригаде и каже у шали: „Ко зна пут за Земун?“ Ух, нећемо ваљда у Земун, мислим. Срећем Шарла, који ме гледа запрепашћено јер сам сав покисао, и у летњим сандалама. Дотурам му цедуљу да пренесе мами.

Град изгледа пуст. Куће изгореле и порушене, улице пуне отпадака. Стижемо до Теразија и скрећемо у правцу моста. Пред мостом уврставамо се у колону и корак по корак, љуљајући се под ударцима ветра, прелазимо мост који је сав избушен гранатама. Доле се ваљају мутни таласи Саве, лево се види разрушена станица, десно оронули Калемегдан. Изненада огроман стуб дима и парчићи метала који лете у вис: мина. Идемо путем ка Земуну, а лево и десно леже остаци ратног материјала и мртви коњи. Али, ми не идемо у Земун већ скрећемо бежанијским друмом: идемо сад за Загреб?

Више повратка нема, говоре нам стари партизани који уживају у нашем страху. Газимо блато. Све је пустош: порушени хангари и делови авиона. „Идемо на фронт...добит ćemo пушке“, скоро злурадо говоре стари партизани. Чули смо да идемо у неко село, Сурчин... У даљини се види Београд као залепљен на брду. „Фронт је код Руме“, чујемо. То је близу, мислимо у страху. Труцкајући се у колима, која су успут за нас заплењена, стижемо по мраку у село. Водамо се лево-десно док не уђемо, најзад, у неку кућу. При слабој светлости покварене лампе, намешта се слама – наша постеља. „Спаваћете на земљи“, говоре борци. Добит ћемо за вечеру комад хлеба и лежемо један до другог као коњи у штали. Осећам ватру на уснама и мислим да нећу све ово издржати...

28. октобар 1944.

Умивање и чишћење по блату, са питањем где смо и зашто смо овде. Одлазим код политичког комесара бригаде и тражим да ме пусти. Он ми говори све исто што ми је казао оне вечери у Београду и додао да се од мене не тражи ништа но да певам и чекам да се рат заврши. Потајно сам желео овакво решење јер више нема дилеме – остаје да се мисли шта је преда мном. Увече, пред кућом игра се коло, пева се и појављује се утисак да ипак није све страшно.

29. октобар 1944.

Долази командир: „Покрет!“ Свима на уснама питање: куда? Гацамо по блату. Са свих страна села долазе чете и батаљони. Сви су у покрету. Сунце пржи. Ствари постају све теже, кошуља се лепи за тело. Стари борци се смеју и кажу: „Бацићете све те ствари ако овако наставимо неколико дана“.

„Неколико дана!“ Идемо у правцу Руме. Тамо се сад воде борбе. Време ипак протиче. Подне је већ давно превалило. Сунце је зашло а измаглица се диже на далеким пољима. Ова равница, то је за мене нешто ново. Свуда око нас равница са понеким усамљеним дрветом. Корачамо и надамо се да ћемо се зауставити у селу које је пред нама. Иза ретких облака помаља се месец. Осећа се вечерња свежина и језа. С леве стране неке напуштене куће. Ветар чудно шуми и јавља се неко подсећање на пространства руских степа, прочитаних у књигама. Нека туга ме испуњава. Разговарам са Батом Петровићем. Сећамо се свег најлепшег код куће. Улазимо у село. Док чекамо пред једном кућом, у којој ћемо ноћити,

чујем разговор наших и једног Руса који каже да је фронт 20 километара од Прхова.

30. октобар 1944.

Јутро је и опет покрет. Напред. Докле? На фронт? Сигурно идемо у Руму одакле су Немци јуче или прекјуче изашли. Зауостављамо се и смештамо се у селу Краљевци пред Румом. Гледам с тугом не прљаве мале куће и велико блатиште. И ту се живи.

После подне економ дели једну хрпу заплених ствари и уместо нових енглеских униформи, које је професор уверљиво обећао, деле се крвави и мецима избушени немачки шињели... Први пут пробамо са хавајским оркестром. Како бедно звуче обичне (без струје) хавајке. Увече одлазимо да свирамо код команданта бригаде. Мени се чини, а можда и није тако, да нас командант гледа као забушанте.

31. октобар 1944.

Докле? Опет покрет. Приличан страх при промисли да идемо у правцу фронта, на 20 километара од места. Још једно разочарање: у Руми само застој, па опет даље. Пред нама се види Фрушка гора. Земљиште се благо таласа. Чује се удаљена пуцњава топова. Петнаестак до фронта. Идемо друмом широким и оивиченим дрвећем. Застој: на једној пољани сврставамо се јер се деле споменице борцима од 1941. Чује се далека пуцњава и одједном у близини падају две гранате. Страх. Паника. Осврћем се на све стране, а зашто? Шта ће даље бити?

У ноћ стижемо у Врдник, што ће речи да смо скренули десно од фронта. Само место има водовод и осветљење. Смештамо се у згради железничке станице. Командант бригаде говори са професором о будућем раду. Питамо га за униформе. „Чекајте док се побијемо са Немцима“.

1. новембар 1944.

У рану зору опет покрет. Побогу, брате, куда? Враћамо се истим путем и скрећемо после извесног времена у правцу Сремске Митровице. Преко Руме. Зашто смо оволико непотребно прелазили? То нам је неразумљиво. Пред Митровицом експлозија једне mine. Пролазимо кроз варош и настављамо даље. Певамо, али то бедно звучи. Ноћ нас затиче у једном селу иза Митровице: Лаћарак. Одједном се чују звуци које од Београда нисам чуо: фијук бацача и експлозија у непосредној близини. Неки су се већ растурили лево у заклон куће. Враћамо се око 200 метара и чујемо да је фронт одавде једва један километар. Ноћ пуна страве.

2. новембар 1944.

Целог дана топовски пуцњи и бацачи у непосредној близини. Пробе уз пратњу топова. Певамо а од експлозија затресе се кућа. Лица нам се коче и песма стаје. Професор немоћно слеже раменима. Увече проносе рањенике. Долази Труша (командант бригаде) с вешћу да је комесар бригаде синоћ рањен у обе ноге од бацача.

3. новембар 1944.

Први пут сам на стражи. Имам пушку а не знам с њом да рукујем. Неко ми прилази а ја промрмљам: „Стој!“ нашта се овај не осврће већ презриво пита за командира културне екипе. „Спреди људе за покрет!“ Спремни смо. У мраку тапкамо једно педесетак метара па станемо. Чекамо. Несносно чекање. Чују се повремени пуцњи. Нестрпљиви смо, само да се крене. Долази јутро а са јутром појачана артиљеријска ватра. Најзад идемо. Излазимо на пут за Митровицу и мислимо да ћемо у варош. Међутим, смештамо се на 300 метара од синоћњег стана. Резигнирано прихватамо. Одржава се друга конференција.

4. новембар 1944.

Ноћ проводимо у једној удаљеној кући на крају села иза Митровице где нас увече изненађују каћуше постављене у непосредној близини.

5. новембар 1944.

Само што смо уредили кућу и запалили ватру крећемо ка Митровици. Смештамо се на периферији Митровице одакле после подне прелазимо у сам центар. Каква нам је то срећа да чим уредимо неки стан одмах долази покрет. Ово је већ четврти стан који после краћег времена напуштамо. Увече идемо на приредбу 21. дивизије. Случајно је упуцана једна девојка. Зар се смрт не може заборавити ни на приредби?

6. новембар 1944.

Дефиле кроз варош. Изнад наших глава, на пољу где смо се окупили, звиждук граната. Парење

9. новембар 1944.

Егзерцир.

10. новембар 1944.

Говори се о покрету. Док сви играју ја седим у једном углу и самујем, јер немам правог друга. Све познајем а ни са ким нисам близак.

15. новембар 1944.

Прва приредба. Успех.

18. новембар 1944.

Већ има који дан како се проносе вести да ћемо у Београд. Неки већ тачно знају и дан. Једино Катиљина квари радост својим сумњама: ако негде имамо покрет то може бити само напред. После подне изненада долази наредба за покрет у село Чалма а то ће бити сутра. Чалма се налази на фронту. Има већ два дана како је Мита тамо отишао и не враћа се. Ухватим себе у мислима како ће нас на путу гађати артиљеријом и сматрам то предосећањем. Увече се мало разведравам кад чујем једног борца који каже да је фронт на 8 км. од Чалме и да је у селу мирно. Говоре нам да идемо само на четири дана јер ће то време бити потребно да дамо

приредбе за батаљоне наше бригаде. Неке другарице из болнице говоре да ће нас болница сачекати да се вратимо из Чалме, а онда ће цела бригада за Београд.

19. новембар 1944.

Покрет почиње око 10 сати. Пролазимо Лаћарак и место на коме су се водиле жестоке борбе. У Чалму стижемо око подне и ту нас дочекује звиждање граната које, хвала Богу, не траје дуго. Увече, у једној кафаници, ниској и препуној људи, дајемо неке хорске тачке нашег програма.

20. новембар 1944.

Као увек, устајемо мрзовољни, потом егзерцир на крају села на једној пољани, иза неколико пластова сена. Ми смо на једном брежуљку и испред нас је фронт. Лево Мартинци са торњем, десно пред нама, иза јабланова, на два-три километра су линије. Ми се страшљиво осврћемо, јер непријатељ може да нас спази кроз један добар двоглед.

21. новембар 1944.

Опет егзерцир. Овога пута на земљи влажној од кише. „Другови“, каже Катиљина: „Данас ћемо, по наредби штаба бригаде, вежбати лежећи и клечећи став. То нам може затребати.“

При тим речима ми се уозбиљујемо. Зашто је потребно да се културна екипа ваља по блату? Како дивизијска културна екипа нити чува стражу нити има егзерцир? „Да смо за сваки случај спремни.“ Полако нас спремају за војнике, а можда ће

доћи време када ће нас растурити по батаљонима и зато треба да знамо потребне ствари. „Клекни“, командује Катиљина. Потом објашњава како се држи пушка у клечећем ставу. „Лези“, опет објашњење за пушку. У стану се одржава војничке час о поздрављању старешина.

„Чија је ово порција?“

„Моја“, одговарам.

„Да се јавиш командир у рапорт!“

Још неки имају да се јаве, али њихове порције садржавале су остатке хране.

Дошло је подне. Неки су се јавили и добили два сата страже. Ја се колебам да ли да се јавим или не јавим. Дужност? То је само питање хоћу ли ноћас два сата бити на стражи, или не. Ако се јавим бићу кажњен али не крив. Ако се не јавим опет ћу бити кажњен. Дежурни ми је мрзак. Добили смо неко вино. Пијем једну чашу и помишља да се напијем и отерам ово нерасположење.

А могу да замолим дежурног да ме не јави. То је бедно, али нећу на стражу. Ако сад одем право код командира добићу два сата и, док други спавају, мрзнућу се на киши. Најзад му приђем, кад никог нема у близини, и равнодушним гласом га питам:

„Кад треба да се јавим на рапорт?“

„Не треба, твоја порција није била прљава.“

Сада ми он изгледа као добар и правичан човек.

Покушавам да на хармонијуму саставим неке акорде, јер ми не прија да слушам пијано брбљање. Чујем у другој соби њихове гласове. Неки су се већ напили и црвени у лицу говоре

неке бесмислице. У собу улазе Вера, Шери (Cherie), Катиљина и Лела. Из Вериних уста куљају псовке, Шери патетичним гласом и са афектирањем узвикује: „Живот је кратак и мора се мрети“... „Зато уживај док си млад“, додаје Катиљина, и он пијан. Малопре, последњим остатком свести одржао је здравицу и рекао да другови из IV батаљона нису заборавили културну екипу и ево, послали су вино. А ми не треба да заборавимо нашу дужност и да задржимо наш углед.

Вера бестидно показује рукама акт спајања.

„Ах, моје балавче“, виче Шери мутних очију, али клатећи се весело, љубећи притом неку слику. (Та иста Шери која уображава да је супериорнија од осталих).

Већ је мрак тако да ме група, која се повлачи у другу собу, и не примећује, и чујем да Катиљина разговара са својим друговима батаљонцима. Питају га зашто не покуша нешто код другарица. Он одговара да то неће. Он је жењен али и постављен да пази на кретање и понашање другова и другарица.

23. новембар 1944.

Данас треба да изађу зидне новине. Од раног јутра почело је спремање. За столом у соби, која је уређена и загрејана, могу да буду само они који раде. Поређани смо за столом. Пенда, који црта и прича, седи у зачељу стола. Бранко седи за писаћом машином званичног израза лица, са прстима (само два) на тастерима, чека диктат. Бода, у својству уредника, вади из коверата чланке и чита их. При том мисли да је дужност уредника само да чита и ништа више. До мене, с леве стране, седи Шери. Она је још нескромнија од Боде. Коригује чланке („дељања другарица“). Замишља да је

стављање тачака и исправљање страшних грешака врло напоран интелектуални рад. Пишем дневник и у паузама слушам шта се говори. Мој чланак „Прва стража“ одређен је за зидне новине, мада сам ја убеђен да би му место било и у часопису. Профа се о њему похвално изразио.

„Чији је ово чланак?“, пита Шери Боду. У њеним рукама видим мој други чланак „У очекивању.“

„Оног малог Свете“, чини ми се да је рекао.

Она се окренула мени а ја сам брзо сагнуо главу да не ухвати мој поглед. Чуо сам њен глас „Аха“, а тада поверљивим гласом додаје и: „Врло искрено, доста добро“, а њен глас исказује нешто као добар писмени задатак.

До мене, с друге стране је Мића. Он замишља да је интелектуални радник. Написао је један чланак и од сада се сматра саставним делом уредништва. Сада се његов рад састоји у томе да дуго, врло дуго, пише и брише пароле за зид.

25. новембар 1944.

Дајемо приредбу у школи. Прилазим једној групи која се сакупила око једног руског војника, он прича о борбама око Стаљинграда. Потом га питам шта мисли о Србима и Бугарима. Једна ствар је приметна: чување војне тајне. Не питам о калибру „каћуше“. Он се смеши. Једноставна душа.

Драги Брано,

Пишем ти једно бедно писмо. Нешто што ти нећеш моћи ни да замислиш, ни приближно да представиш. Сећам се оних дана када смо сакупљени у твојој соби око топле пећи ћеретали. Можда ти се ове речи чине као фразе, али, Брано, дајем ти часну реч, никад стварнији грубљи живот нисам осетио. Али, прећи ћу на ствар. После 15 дана проведених у Сремској Митровици, кренули само за Чалму. Фронт је 5 километара од нас. То је сад пристojно растојање. Ту проводимо неколико дана у непрекидној нади и очекивању покрета за Београд. Зато сам ја послао неке ствари кући а међу њима и ципеле. Када смо се најмање надали долази покрет. Куда? Неки батаљони скрећу десно, а то је пут за Митровицу, а после, то је пут и за Београд. Време до покрета проводимо у свирању и игрању. Крећемо. Сипи ситна киша а нама то не смета јер мислимо да је крај патњама, у Београд ћемо. Газим по блату у танким платненим ципелама и одједном осећам да је ципела спала. Сва је срећа што чекамо да се формира колона и успевам да канапом вежем ципелу. Изашли смо на друм и полако газимо кроз мрак. Нејасно се бели друм а околo потпуна помрчина. Равница на све стране. Ево доказа за земљину округлину. Десно у даљини, у Мартинцима, испале не су ракете. Час бела, час црвена (опет зелена аветињска светлост протеже се преко равнице и лелуја се извесно време па онда угасне). Мрак постаје још гушћи. Видим само друга испред себе и ништа више. Његова сенка љуља се испред мене. С времена на време чује се: „Пази на везу! Чвршћа веза!“ Страхујемо да нас Немци не опазе јер на неким колима светле карбитне лампе. Али, светла се гасе и колона од неколико хиљада људи нечујно гази кроз мрак. Стижемо у Митровицу после четири и по сата хода. Враћамо се у стан где смо раније становали али он је сада заузет. Чекамо

у поноћи да се неће стан. У међувремену, економ пролази носећи машинске пушке. „Шта је то, економе?“ – „Оружје за екипу“.

Опет сумње и страх. Шта ће нам то? Ујутро се чистимо од пута. Говори се о неком покрету преко Саве, после чега ћемо у Београд. У подне изненада збор. Примамо по комад сува хлеба.

„Пазите, држите колону нарочито кад идемо један по један, јер ићи ћемо преко мина“, каже нам комесар. Мине. Срце се стеже. Где ћемо? Чујем да идемо за Кузмин. А борбе су тамо. Пролазимо кроз Лаћарак, где су нас некад дочекале гранате. Почиње киша. Полако и равномерно киша натапа сваки комад одела. Пазим где газим јер су ми ципеле слабе. Осећам да су ми ноге мокре. Пролазимо канал и идемо у правцу Мартинаца. Почињу муке. Лево равница и Сава на један км. удаљености. Види се разрушена пруга, претурени вагони. Десно огранци Фрушке горе са којих дува хладан ветар. Киша пада укосо и натапа десну страну тела. Десна ципела није више влажна већ мокра и вода шљапка у ципелама. Танке летње панталоне мокре су и прибиле се уз тело па извлаче из мене и оно мало топлоте што је било у мени. Са обе стране друма напуштени бункери и срушена стабла. Суморно небо, хладноћа. Од ветра се повијају дрвета поред Саве. Нигде куће н и склоништа. А ја мислим на кућу и на тебе. Брине ме више због ципела јер нема више наде да ћу их добити. Застој. И замисли: далеко од куће, немам добру обућу, одело танко. Нога од колена наниже мокра, а киша и суснежица настављају. Неко из обести гађа крдо свиња на утрини. Приближавамо се Мартинцима. Чекамо. Пролазе руски камиони и топови. Онда полако газимо средином друма јер је терен миниран. Лево видимо тањире мина које су извађене а оне нам уливају страх. Чекање је неиздрживо. Ноге мокре,

хладно је, стојим усред баре до чланака. Сад већ не бирам место где ћу стати. Дрхтим целим телом, очекујем да ћемо се сместити у Мартинцима. Сањам о соби у којој је прострта слама, уместо постеље, а у којој ће горети ватра где ће се осушити одећа. Мост је срушен. Идемо лево. Одједном, из нас експлозија да се земља затресла. То је мина. Сад ми је свеједно да ли ћу и ја одлетети у ваздух. Газим блато, не лажем, до колена. Пазим да згазим где је онај пре мене згазио. Блато је лепљиво и ја не знам дали ћу извући ципеле. Веза је прекинута и трчимо један за другим. Мрак је одавно пао. Веза је успостављена пред нама али иза нас је нема, па стајемо. Стојимо већ пола сата, промрзли, гладни. Размишљам о протеклом дану и закључујем да ми је био најтежи у животу. Смрт би ми се чинила лепа да немам да мислим на моје код куће. Али, молим те, ово не сматрај фразом. Ти ћеш ово писмо читати у топлој соби при пријатној светлости, прелетећеш брзо преко редова, а знај да свака ова реч садржи истиниту муку.

Из неких кућа вије се дим. Али нема наде да ћемо овде остати, чим се не смештамо. У свакој кошчици осећам бол и зиму. И почињем да размишљам да ли има Бога, или га нема. И зашто су потребне ове муке. Везе нема! Најзад, у зло доба свраћамо у кућу. У једној великој просторији већ су се скупили око ватре неки борци. Дим штипа за очи. Светлост лампе бори се са испарењима али не успева да продре до свих углова собе. Топлота прија мокром телу. Вадим комад потпуно мокрог хлеба и да видиш чуда, он је раван најлепшем колачу. Ваздух, али боље је рећи дим, омамљује тако да бих радо заспао али не смем, покрет ће бити за који минут. Улази комесар и виче: „Излази!“ Проклињући судбину извлачимо се на кишу и студен напољу. Убрзо пролазимо последње куће. У мени нема више ни воље ни снаге, ни неке жеље. Газим кроз воду и блато

посрћући иза претходника. Зашто идемо даље? Новости о покрету сазнајемо од официра у пролазу. Начуљимо уши да чујемо шта говоре. Малопре сам чуо како један комесар батаљона помиње село Кузмин. Ево првих кућа али застоја нема. Даље и само даље. Више не владам собом. Тело ми је укочено и тетурам с краја нам крај друма, а страховито ми се спава. Ако бих трепавице држао затворене само десет секунди заспао бих. Онај иза мене ме стално опомиње да не излазим из колоне јер могу да нагазим на мину. Скоро ће поноћ. Непрекидно пешачимо од поднева. Ако се овако настави ускоро ћу пасти.

Испред нас је село Кукујевци. Ту ћемо преноћити. Батаљони су се већ сместили, а још стојимо на сред друма и чекамо да нам комесар и командир нађу стан. Смештамо се у једној кућици, нас двадесет је одређено у једну собу.

5. децембар 1944.

Ујутро једно очајничко чишћење од блата. Само што смо се мало уредили долази наредба за покрет. Идемо у правцу ослобођеног Шида. Газимо по друму. Ујутро, после одмора, јучерашње муке не изгледају тако страшно. Али, ипак остаје мучно сећање. Долазимо до раскршћа где се друм одваја за Шид, али ми продужавамо кроз блато. Ципеле се лепе за густо, као тесто лепљиво блато. Најзад морам да изостанем из колоне јер су ми се ципеле заглавиле у блату. Не успевам да их лепо извучем, већ газим по лубовима. Али то представља напор, замисли, газити на петама, вући ноге кроз блато, а то траје преко једног сата. Поред путање, коју смо угазили, лежи леш. Пролази један партизан и раздрагано виче да је то усташа. „Тако бих му радо сручио један рафал у главу.“ Одговара му буре смеха. Не осећам ни гађење, ни страх.

Долазимо до једне реке. Блато постаје гушће. Неке другарице иду босе. Питам једну да ли је хладно. Одговара да није. Види се у даљини један крак земљишта који води до друге обале. Стојимо и чекамо на ред да пређемо. Неки трче у кукурузе да виде леш једног Немца. Ја помишљам на ципеле. Веруј да бих био у стању да му скинем ципеле са ногу, само да их је имао. Наилазимо на рукавац. То је узак пролаз, отприлике 6 м. Блато је равно до колена. И то час бистро и водено, час густо и лепљиво. Газим у стопе мог претходника. Ноге сваки час остају у блату. Размак између мене и претходника је све већи. Ципеле ми нестају у блату и ја не могу даље. Сви ме прелазе. Једва извлачим ципеле. Сада сам бос. Заборавио сам да посавијем ногавице и блато ми је улепило панталоне. Сад газим по води до чланака. Хладно је. Преда мном мочварно земљиште. Замисли само: хладан децембарски дан, доле вода. Руке у којима држим неупотребљиве, пропале ципеле, мрзну се. Ја чувам ципеле јер знам да друге не могу добити. Не да је хладно, студено је. У грудима осећам пробаде. Имам једну жељу: да добијем запаљење плућа па да останем у болници. То је једини начин да се спасем свега овог. Умрети одмах, на месту, то је још боље решење.

Улазимо у село Адашевци. Скакућем по клизавом, калдрмисаном тротоару. Неки ситни каменчићи од круњене цигле боду по табанима, Жене и старији људи излазе да нас дочекају. Чујем узвике сажаљења: јадан, бос је. И једно дете упућује ми наивно питање: „Је ли ти хладно?“ Ја климам главом. Уморан, хладно ми је, али морам даље. У очима жена видео сам сузе, гледајући нас босе. Стежем зубе да не бих зајаукао и сагнуте главе, бедан и упрљан блатом до појаса, пролазим кроз групу која је образовала шпалир. Само са великим напором успевам да се уздржим од суза. Спасава ме мали застој. Из куће излази један старац и пита ме хоћу ли да

ми да једне гумене чизме. Климам главом и улазим у кућу где перем ноге, и улазим у неке огромне гумене чизме. Добијам комад хлеба са кајмаком (а у том расположењу то ми чини као милостиња) и крећем даље. У чизмама су неки ситни каменчићи који јако жуље. Подне је већ прошло. Блато постаје гушће, чизме све теже и опет не могу даље. Скидам их и идем бос. Направиле се ми рану на пети и и хладно блато пријатно утиче на рану. Чизме су очајно тешке и сваки час ми испадају из руку. Већ је сумрак и надам се да ће ускоро бити застој. Молим једног друга да ми уступи да мало јашем коња. Коњ је обична коморџијска рага са самаром. У прво време, пријатно је одмарати се. Али ускоро бива веома хладно. Стежем и припијам ноге уз коња, покушавајући да из његовог тела извучем мало топлоте. Морам да сиђем и да место на самару уступим једној другарици. Сада већ улазимо у село. Облачим поново чизме. Вучем се кроз воду преко чланака. У чизме улази вода и каменчићи. И чизме се заглављују. И опет бос. Прелазећи преко улице нагазим на неки оштар камен. Улазим у једну кућу. Хладна соба, земљани под. Дрхтим. Усне ми горе. Узимам један аспирин и, пошто сам опрао ноге, лежем први пут у кревет, који је одређен за нас босе. Нисам једини. Истина је што каже један друг, да смо овим даном искупили све грехове за протекле три године. Тако бих радо желео да заспим и да се ујутру не пробудим.

Решавам да ти се јавим и да ти све ово написано пошаљем. Речи су бледе да ти представе све моје муке. Чак ми се чини да су веће од страхова и брига. Наравно, ја ћу кући писати да сам добро, да не брину. Али, неком морам да пишем, и изабрао сам тебе.

6. децембар 1944.

Устао сам и уместо очекиваног запаљења плућа, имам само кијавицу. За запаљење плућа има још времена. Одмах је покрет.

Овога пута боси иду колима. У то спадам и ја. Е, овако се може путовати. Кола газе кроз течно блато скоро до осовина. Удобно седимо у колима, грицкамо суви хлеб и пушимо последње трошице дувана, док наши другови газе по блату. Многи нам завиде. Али ја бих тако радо ишао пешице, само кад бих имао ципеле. Око поднева стижемо у село Комплетинце. Нас четворо смештени смо у кућу Илије Маргетића, колара, врло пријатног старог човека. Испред нас је село Оток, на пет минута. Тамо је и положај. Овај крај још није очишћен од Немаца. Малопре, док смо долазили, са крова неке куће испалена су два хица на наше курире. Само што смо се раскомотили и опрали босе ноге, чује се од споља нека ларма. Нека кола брзо пролазе. Осећа се узнемиреност. Наши домаћини уплашено питају: можда су Немци навалили. Настаје једна страховита трка из села, што даље од фронта. Кола закрчују пут. „Култура напоље!“, виче наш командир. „Јао, бежите, Немци се враћају“, уплашено вичу наши домаћини и додају нам ствари. Скидам брзо чарапе, да их не бих упрљао, и бос истрчавам напоље и придружујем се колони која бежи. У том тренутку не мислим ни на шта. Ни да је следеће село далеко, ни да ли ћу бос моћи да идем. Поведен масом трчим где иду сви. На уском тротоару, боље рећи блату, гурају се људи, коњи и свиње. Сваки час се оклизнем и падам у јарак. Комесари и командири јуре са коњима, и псујући заустављају војнике: „Мајку вам вашу... зар смо се три године борили и нисмо се никад повлачили...“

Један из групе недавно мобилисаних, без оружја, говори: „Да имам оружје, овако, како да се борим.“ Постепено колона стаје и очекује решење на друму. Ми из екипе држимо се добро. Стојимо у групи и саветујемо да се вратимо. Наш професор, који се толико хвалио Петом офанзивом, седи на колима и на наша питања да треба да стане, одговара: „Чекајте, сад ћу ја“, а на лицу му је страх. Проводе четири Немца. Боси, испрљани, погнутих глава, пролазе кроз групе партизана дочекивани кундацима. Одводе их на поље, видимо их како залазе иза једне куће и ускоро се чују рафали. Стрељају их. На мене то не утиче, скоро да бих волео да сам гледао. Враћамо се полако у своје станове. Целу узбуну направиле су коморџије и новомобилисани, који су се, после немачког противнапада, уплашили и побегли. Ушли смо као ослободиоци, причали и хвалили се, и сада се због коморџија пред мештанима осрамотили.

У ноћи, будимо се услед тандркања кола. Командир скаче, узима машинку и истрчава напоље, довикујући нам да будемо спремни. Наврат-нанос се спремамо а командир се не враћа. После извесног времена поново лежемо. Овога пута од треска бацача уплашили су се коњи и отргли са двоја кола.

13. децембар 1944.

Драги Бранко

Верујем да си примио моје писмо, Ако ниси, потражи од мојих Шарлову адресу и он ће ти дати да прочиташ писмо које сам њему писао. Свеједно да ли си примио или ћеш примити

моје писмо, о њему не говори ништа мојима, за њих би то била пропаст.

После оне ноћи пробудио сам се у пријатној топлини сремског кревета, покривен перјаном дуњом. Тако бих радо лежао до поднева и одмарао прозобле кости, али у војсци тога нема. Упада командир и наређује да се ствари припреме за покрет. Овога пута боси иду колима. Е, то је већ лепше него јуче. Облачим нове чарапе, имам на ногама неке папуче и упадам у кола са сламом на патосу. Огрнем се ћебетом и за мене је ова возња равна путовању у колима за спавање. Гледам војску која иде поред кола ивицом њива, јер не може друмом који је покривен бар 10 цм. блатом. И ја јој се дивим. Три године иде он кроз блато, снег, кишу, без одмора, гладан, носи тешко оружје, шарца на пример, тешки митраљез од 30 кг. и не ропће над судбином. Иде даље јер пред собом има циљ. То су људи јаког духа, јаке вере у идеју за коју се боре. А ја после два дана хода олако пишем очајничка писма. Али, ствар је у томе да сам ја поникао у једној средини а он у другој. Ја, градско дете а он сељачки син који од раних дана познаје тегобе живота.

Стигли смо у село Комлетинце, испред Винковаца, и сместили се. Нисмо се још ни честито раскомотили кад настаде једна страховита трка и бекство. Људи, коњи и кола закрчили су пут. Сви унезверено беже, мислећи да Немци надиру. Ја истрчавам бос у блато и гурам се кроз колоне само са једном мишљу: назад. Постепено се све умирује. То су се од немачког противнапада уплашиле коморџије и новомобилисани, који још нису добили оружје, па су почели да беже. Замисли, ушли смо у село као ослободиоци. Хвалили се пред домаћинима јунаштвом и овако се срамно понели. Сва је срећа што је немачка војска у повлачењу, иначе би било муке. Домаћини су врло пријатни људи. Скромни јер немају земље, стари је

колар, излазе нам у сусрет колико могу. Како-тако нормализовали смо живот. Али, замисли то нормализовање у селу препуном блата, уз фијук граната и бацача. Смрт је овде доста близу.

Вече је. У нашем стану сакупило се друштво. Поред нас који смо у соби, дошли су командир и комесар. Пијемо по чашицу ракије од кукуруза, а ту је и вино и колачи. Посматрам лица око себе. Међу свима влада растужено, пијано расположење. Певају се босанске песме и севдалинке чију лепоту и садржај откривам тек сада уз вино. Свака реч и мелодија дотичу моје трепераво срце. Тужно весеље.

Још није свануло. Зора је на прагу. Буде нас експлозије бацача. Падају у непосредних близини. Чују се јаке детонације чији звук много продужавају многобројни одјаци. Кућа од дрвета и блата љуља се при сваком пуцњу. Ми и даље лежимо. У даљини чује се пуцањ: „Сад ће“ говоримо и напрегнуто очекујемо. Експлозија. Ми се још више скупљамо и покривамо преко главе. Главе смо ставили, као по договору, под дрвену тезгу. Присећам се на куће у Београду, то је тврђава. А у Београду ми се чинила слабом. Осећај исти онда и сада сада овде. А сада је кућа од блата. То траје већ читав сат и живци попуштају, и више на могу да играм улогу храброг: „Људи, хајдемо у суседну кућу, сигурнија је.“ Постепено се утишава.

Сутрадан, у исто време, музика се наставља.

Гица ми поверљиво шапће да ће Манка у Београд. „Како? Зашто?“ „Биће пуштен из војске!“ ???

Поподне Манка озареног лица прича како је био у штабу и како је лако успео. Дошао сам. Комесар каже: Седи. Седнем. Он запали цигарету и понуди ме. Запалим и ја. „Дедер, у чему је ствар?“ Изнесем ствар (крив ми је врат од рођења), лепо му објасним, а он каже тамо: „Дај хартију“ и написа неколико речи. После тога Манка показује објаву коју са завишћу гледамо. Њему не завидим што иде (здравље је јак разлог), а зашто не идем ја? Све жеље прате га на том путу. Срећан је. Благо њему.

После певања окупљамо се око једног борца који мирним, одмереним гласом прича страховите ствари о борбама на положају. То проклето сремско блато оквир је борби... Борци газе воду и блато до појаса. Прелазе шуму. Једна чистина и онда пруга, а иза пруге село. Са друге стране нема ни знака, ни присуства непријатеља. Решено је да се пређе пруга. Гази се по очајном блату и сваки корак је велики напор. Одједном, чује се звиждање и појављује се немачки панцир. Почине страховита артиљеријска ватра из села и воза на мосту. Људи су без заклона. Почине повлачење. Из воза излазе усташе који вичу: „Хватај их живе!“ - али не напуштају воз. Рањеници вичу да их понесу, али то је немогуће јер свако једва себе може да спасе. Жртвовати људе узалуд – то не иде. Њихови болни гласови раздиру срца друговима. Многи падају. На срећу, у близини је један ров и ускачу унутра, а вода је до рамена. Многи грцају у даве се. Сантиметар по сантиметар миле по рову. Ту остају до мрака. Онда се полако повлаче и потпуно промрзли враћају се у Илок. Ноћ проводе у сушењу ствари. Ујутру опет на положај. То су надчовечански напори.

Увече Бранко поверљиво шапће: ићи ћемо на одмор. Али све то не верујемо. Уопште не верујемо ни мало у повољне вести. Пронеси си вест да је командант бригаде тражио одмор (или допуну), јер трупе су потпуно неодеване. Људи иду голи и боси.

Бода је стари скептик. Идемо на Немачку! Од одмора нема ништа. Многи се надају да то неће да буде. У Бугарској партизани остају за одржавање гарнизона у земљи, док на Немачку иду регуларни.

17. децембар 1944.

„Спремај ствари“, каже комесар. Ужурбано се спремамо. Неки батаљони одлазе. Бода каже: „Идемо за Оток.“ Али не, идемо назад. Блато је и сада густо и лепљиво, али шта то мари кад се иде натраг. Пева се, испаљују се хици. Гранате још увек падају, али негде у даљини. Само да не погоди сада када идемо натраг. Ноћимо у Нијемцима.

18. децембар 1944.

Опет почињу покрети, само сада у другом правцу. Ређају се места. Ноћ између 18-ог и 19-ог проводимо у Бачинцима. После, 19-ог ноћимо у Мартинцима. Сутра ћемо до Митровице, мислимо ми, и радујемо се малом покрету. Али, Митровицу пролазимо. Два дана идем на прстима леве ноге. Изнад колена ме хвата грч. Добијам од командира коња. Наравно да је овако лепше, само је много хладније. У Вогњу читав сат не могу да се загрејем.

21. децембар 1944.

Дивно зимско јутро. Идемо смрзнутим путем. Поља се беле од танког слоја снега. Фрушка гора се шарени. Сунце се појављује. Небо је на том месту црвено. Диже се измаглица. Тако пријатна и лепа слика као на божићним честиткама. У Руми се укрцавамо у воз, у отворене теретне вагоне. Утовар се отегао и траје више од два сата, па већ не верујем до ћемо кренути. После многих разочарања не верујем више ничему, док то не доживимо. Забављам се посматрањем аеродрома на супротној страни од станице, Блистају апарати. Њихове ивице не виде се оштро. То ме јако привлачи. Завидим оним људима који сад прилазе својим авионима. Ено, један се диже, одвојио се од земље. Пролеће изнад воза, прави један окрет и спушта се. Неколико пута одскочи од земље, мало рула, елиса се смирује. Челична птица опет је мирна.

Један трзај воза и падамо један на другога. Кретање воза прати раздрагана граја. Постепено се утишава. Гледамо са интересовањем околне пределе, али убрзо сремска равница постаје монотона. Ветар дува кроз наше ногавице па цупкамо у месту да бисмо се загрејали. У даљини се виде високе земунске зграде. Нестрпљиво очекујемо да воз уђе у станицу. Стајемо, па брзо искачемо из вагона. Похлепно посматрамо Београд, који се назире кроз маглу на другој страни Саве. Дунавски таласи заплјускују насип по коме јуре аутомобили и трамваји. „Јаој, трамвај“ вичемо радосно и завидимо онима који се у њему возе.

При окрету главе видим једну групу заробљених Немаца који, наслоњени на сандуке, дрхте обучени у џакове. Једна група војника, у којом сам и ја, стоји и посматра их, а у њиховим очима некаква радост што их виде бедне и понижене. То су Хитлерови војници, некада добро одевени и

арогантни. А сада стоје и дрхте од студени. Сећају се прошлих дана. Пада у очи један дечак од својих шеснаест година. Његово дечје лице је у контрасту са брадатим лицима око њега. Ипак, жао ми га је. Изражавам то гласно једном другу, на што се он скоро љути. Кајем се што сам то рекао и да бих подигао у себи гњев против Немаца, присећам се Крагујевца и других српских кланица. Па опет их погледам и кажем да их ипак жалим.

Како је дивно газити по асфалту. Чује се сложен бат корака.

Смештени смо у ходнику болнице Окружног уреда. После два месеца купамо се под тушевима и у кадама. Врућа вода пријатно се слива низ леђа. Места изуједана од вашака сада пријатно боле. После купања спавање на паркету. Не мари ништа што је то тврдо. Главно је да је Београд близу.

22. децембар 1944.

Рано ујутру питам командира да одем да се ошишам. Добијам пола сата. Улазим у једну фризерску радњу и чекам на ред а притом сам као на иглама. А када је на мене дошао ред, прилазим столици са страхом да ће ми фризер на глави наћи неку вашку. Али, изгледа да их није било. Цео дан проводимо у шетању кроз варош, жељни слаткиша. Купујемо по скупој цени (однос куне и динара није одређен) крофне и разне слаткише, после чега се понеко и покаје. Увече, сакупљени у соби, то јест у ходнику, претресамо дневне догађаје. Главно је да ћемо сутра ујутро у Београд. Нашој радости нема краја. Спавати је немогуће. До два сата проводим у нестрпљивом очекивању јутра.

15. јануар 1945.

Опет празнина у датумима. Било је детаља вредних записивања али их се више не сећам. Ићи ћу редом како се шта дешавало, а датуми баш и нису битни. У Београд смо стигли сутрадан после оног земунског дана. Било је хладно, промицао је снег који се није отапао. Очекивао сам много од Београда, међутим затекли смо га у истом стању као и при одласку: порушен је и суморан. Стижем кући и осећам се као странац. Шеткам кроз собе и узмем по неку књигу, али ништа не почињем да радим јер знам да ћу већ сутра морати даље.

Понео сам од куће два текста који могу бити погодни за часопис или зидне новине. Писао сам их под утицајем руске литературе која има разумевање и самилост за мале и несрећне људе. Писао сам их под заједничким насловом „Из мог краја“. Није било измишљања јер се радило о стварним људима.

АНДРА

Све је било спремно за почетак рада – срећен, уредан писаћи сто, свеже мастило и ново перо. А где је тема, идеја? А идеје немам. Прелазим погледом по соби тражећи неки подстицај у познатим стварима, у жељи да напишем нешто што још нико није написао.

Тишину собе ремети, с времена на време, неки звук спољњег света, као гласови пролазника или шкрипа тандркање неких кола по неравној калдрми благо стрме улице. Изненада, чује се нека граја, збрка испреплетаних гласова који се међусобно надвикују или потиру, а изнад свега лебди неки болан, али и претећи глас, неко риданье, тако да намах постадох узнемирен у очекивању и стрепњи.

Граја се приближава. Издвајају се поједини гласови, упозоравајући узвици жена: „Пази, чувај се! Бежи!“ и пркосни узвици дечака: „Андреоо, уааа, Андро!“ Чује се туп удар камена у бетонску ограду и бат многих трчећих корака.

Група дечака повећава раздаљину између себе и немоћног гонитеља. А он, Андра, у истрајалом капуту и са старом трамвајском капом на глави, уздигнутих руку и црвен у лицу, тапка за њима у немоћном бесу што не може да их стигне, па испушта неке неразумљиве звуке, међу којима су само псовке јасне.

Узвици дечака сада се слабије али жешће чују, јер су ван домаћаја Андриних руку и каменица. Он још извесно време стоји у месту претећи у правцу дечака, хвата се за врат исказујући сакупљеним пролазницима намеру да их задави. Потом прихвата понуђену цигарету и увлачи прве димове, смирује се. Затечени људи одлазе пошто су претходно добили утисак да је Андра луд.

Група жена и девојака из околних дворишта сада започиње своју забаву:

„Андро, хоћеш ли да се жениш? – пита једна.

Његово лице се разведрава и шири у осмех.

„Хоћеш ли мене да узмеш? – пита друга.

„Узми мене!“...

„Мене, мене, мене“. Раздрагано вичу жене, будећи у њему неке слутње и жеље.

Он трчи од једне до друге, раширених руку, желећи да загрли своју будућу „невесту“ али жене прхну на све стране да би се одмах затим сакупиле и наставиле своју игру.

Ту забаву прекида једна мала сува жена са разбарушеном косом. То је Андрина сестра која се појављује на врху улице и журно се приближава групи. Андра се у тренутку смирује и стоји покорно као кривац који очекује заслужену казну. Она прилази са бујицом речи и псовки упућених женама, а са неколико шамара тера Андру кући. Он се покуњено вуче дуж ограда и мумла нешто уи знак извињења. То стање кратко траје, јер његово лице не изражава више ни љутњу, ни кајање, ни страх од нових шамара, већ неку ведру равнодушност. Он се окреће, тапка у месту, као да му је тешко да се одвоји од оgrade, по којој је вукао руку, па узвикује својој сестри отегнутим гласом: „Ајеее!“, још једна реч која је, поред псовки, јасна у његовом говору...

Андрино лице, иако му је између 25 и 30 година, има израз детета. Разне страсти, или муке, нису његовом лицу урезали протекле године.

ЈУДА

„Јуда, Јуда!“ вичу деца око малог грбавог човека. Он се с времена на време окрене и замахне својим дебелим штапом да их заплаши, не да их удари. При том нешто мрмља у своју густу, проседу браду. Преплашена деца, вриштећи, разлете се на разне стране да би се нешто касније опет окупила ради наставка тако занимљиве и узбудљиве игре

Он наставља свој пут праћен децом подупирући се штапом, погурен да чини прав угао са тлом. За собом вуче своју десну ногу, док му на искривљеном куку виси исцепана и прљава плосната месарска торба од рогоза, из које вире коре устајалог хлеба, отпаци поврћа и натрулог воћа, које је

покупио на пијаци. На глави ми некаква капа, ни шешир, ни качкет, ни шубара, коју учтиво подиже при пролазу неке старије особе, што открива његову замршену и замашћену косу. При том му се боље види лице са дугом брадом, коју је једном заједно са косом обријао и новим изазвао повећану веселост код деце, која су истрчала из својих дворишта.

Лице му је мало и на њему нема ничега изразитог осим великих, жутих зуба, које неки пут искези с неким шеретским изразом. Тиме децу плаши и она се разбеже. Али, рекло би се да то и њега забавља, па се после неколико пређених корака окреће и замахује штапом правећи шаљиво-љутит израз лица.

Затим би сео уз неку ограду, спуштао своју торбу крај себе, вадио своје јело и мирно јео не устручавајући се од многих гледалаца, који његов ручак посматрају без зависти иако је ратна оскудица. Деца га не дирају и он на миру руча. Понеки пролазник би му рекао „Здраво, Јуда, како си, пријатно!“ Тада он нешто промрмља и рекло би се да каже: „Ето, ручам, добро је, добро“...

При том се клања пролазнику који мисли да је начинио добру шалу. Када би завршио ручак и преостали очајно тврди хлеб и лишће лука угурао у торбу, давао је изглед задовољног човека. Потом вади покупљене пикавце и задовољно пуши. Ако нема дувана, затражио би га од првог пролазника који у недостатку тражене цигарете спусти који динар у његову безобличну капу. Јуда се придиже, прави наклон и захваљује, Деца око њега ћутећи га посматрају и чекају да он устане, па кад танка и широка торба почне да се љуља на његовом уздигнутом куку, настављају своју забаву: „Јуда!... Јуда!.. не знајући да ли му је свест отупљена од патњи или пића. Понеко дете баца камен да га наљути али то му ретко успева.

Кад је пијан иде ћутећи и уопште се не осврће на веселу децу око себе. До скора је био шустер, имао је и свој стан – малу прљаву собу на Булбудеру. Почео је да пије.

Али, био је и Јуда млад и јак. Имао је и он своје радости и срећне дане у својој обућарској радњи у Харкову. Дошла је револуција која за једну ноћ мења све. Богаташи постају просјаци, срећни постају несрећни. Бомба га је затрпала у кући. Кад су га извукли испод рушевина кичма му је била повређена а разум уздрхтан. Заједно се другим земљацима почео је да тражи могућност живота у другим земљама. Није очекивао срећу, само рад. Нашао је рад али нашао је и пиће које је заборавом покривало блескове свести и сећања. И постао је просјак, треба да се живи...

Да сте раније пролазили овим крајем видели бисте га погуреног пред неком оградом. Или бисте га приметили како иде вукући своју ногу. Или како стоји пред својим тренутним станом – цементним сандуком где му постељу чине старе крпе и трула слама. Можда би вам и цигару затражио и ви бисте му је дали или би, гадећи се, ненавикнути на сличне особе, убрзали корак. Он би се поклонιο, ослањајући се једном руком за штап док би другом скидао своју капу, откривајући своју прљаву, тршаву косу.

Више га нема. Једног зимског јутра нађен је обеснањен од зиме и пића, и на путу у болницу је умро.

Наставак је по сећању, недуго после краја рата.

Децембар 1944.

Спремамо се за спавање. Размешта се слама. Једни излазе, други улазе и не може се запазити шта се, у ствари, ради. Примећујем да се Миша нешто врти око мене. Најзад ми прилази и озбиљног лица чини ми се да тражи речи како да ми приступи, а ја се питам шта хоће од мене.

Шта је прво говорио не сећам се, али је постављао питања на која сам одговорио неки пут тачно а некад са резервом.

„Да ли знаш ко је за ово време рата водио борбу?“

После мале паузе ја одговарам: „Комунистичка партија.“

„А ко је темељ комунистичке партије?“

„Па ја мислим да је то омладина.“

„Па да, али која омладина, не ваљда свака, па и несвесни омладинац.“

Ја сада знам какав би одговор он желео – (СКОЈ) – али ја нећу да му одговорим. Наслућујем шта жели и то ме узнемирава.

Миша не жели да се потпуно изјасни, још мало трају заобилазни разговори, а онда он каже: Комесар и ја (ја, шта је он?), посматрали смо твој рад и твоје држање и нашли смо да си добар и да си дисциплинован, да хоћеш да радиш, зато ћу те сутра позвати на конференцију, да те упознам са задацима месне омладине“...

„Хвала на поверењу...добро...видећу“...

„Ја ћу те позвати.“

Он одлази а мени бива јасно да он хоће да ме учлани у СКОЈ.

Његово поверење и мишљење комесара су у реду, Значи, Миша посматра поступке свакога. Али, сада жалим што нисам одмах одлучно одговорио да нећу, јер не волим никакве наметнуте обавезе.

Сећам се првих састанка СКОЈ-а у Комлетинцима, када су они изабрани одлазили у кућу прекопута. Гласно, пред Душком, изражавао сам негодовање што нису мене изабрали, а и због избора оних који нису достојни да уђу у СКОЈ, онакав како га ја замишљам.

Али, сутрадан ме није позвао. А прекосутра смо изненада, скоро не верујући у ту срећу, кренули возом за Београд. Опет корачамо улицама Београда и гледамо у високе масивне зграде.

Поново смо код куће. Пошто нема довољно места у изабраном стану, увече нас пуштају да ноћимо код куће. Лежим у кревету на леђима и уживам у топлоти дома, али мисао да ће се то прекинути не дозвољава ми да уживам. Ујутро, у неком полусну, нагриза ме мисао да ће се ићи даље. И то траје све док се нисам расанио.

Београд, Палмотићева 16/18

У очекивању неког рада свирамо и играмо. Прилази ми Вера и шапће ми на уво: „Пређи у собу пионира, тамо имамо конференцију.“ Њен глас и држање изражавају неку тајну и поверење. Мени на тренутак ноге као да отказују послушност.

„Пази да те неко не примети“, упозорила ме је.

Извлачим се полако, али примећујем и искрадање и других другова и другарица. Улазим у собу на другој страни спрата и затичем познате другове (Д. М. Б. С.) и другарице (В. Р. И.), и друге. У једној фотелији седи, како сам касније дознао, секретар бригадног комитета. Воде се најобичнији разговори у очекивању да почне конференција. Примају ме као старог члана. Нико не упућује испитујуће погледе јер, по Мишиним речима, закључио сам да су одавно решили да ме позову да им приђем. Да бих се понашао као стари друг (бар на изглед), заваљујем се на кауч и палим цигарету. То ме некако смирује и прелазим погледом од једног члана до другог...

Најзад, секретар бригаде отвара седницу и прво управља поглед на нове, мене и Лелу, упућујући Миши питање да ли смо учлањени. На Мишин негативан одговор његово лице изражава негодовање, али се брзо враћа у мирно стање.

„Онда, упознај нове другове са њиховим задацима, и са дужностима СКОЈ-а, па да пређемо на дневни ред“, обраћа се Миши.

Миша савија свеску, коју сам у Крагујевцу видео, а њен наслов је био: Рад СКОЈ-а у II пролетерској бригади, на чијој сам једној страни изнад Мишиног имена запазио моје име што ме је, наравно, узнемирило. Нагиње се напред и почиње брзим, једноличним и досадним гласом, сличном невештом рецитовању неког пионира:

„Ви знате да за време ове крваве, али славне борбе против фашистичког окупатора и угњетача, борбу је водила и, наравно, повела Комунистичка партија Југославије, једина партија која није издала свој народ.“ Потом наставља са фразама и свака друга реч је: крвав, мучан, славан. Из

његових речи излази да је СКОЈ био мотор који је управљао целом народном борбом.

Из тога уопште ништа нисам могао да извучем, никакав стварни задатак СКОЈ-а.

„Је ли вам сад јасно? Ако нешто не разумете, или вас нешто интересује, ви питајте“, обраћа нам се Миша. „Лела, јеси ли ме ти разумела?“ Нагласак је био на слогу ме.

Брзим, задиханим гласом изверглала је: „Јесмо. Разумели смо и трудићу се да“...

„Добро, а шта ти Свето?“, каже ми Миша охрабрујући ме смешком, дајући утисак човека који представља свог штићеника, у кога полаже велике наде за будућност.

„Да, да, разумем ја. Само... то је сувише уопштено... ја бих хтео конкретније да видим те задатке које треба да извршим, и да ли ћу моћи да их испуним.“

Миша је збуњен. Почиње бујицом речи без везе, као, шта није јасно рекао...

Другови и другарице који су за време Мишиног говора и разговора били забављени својим мислима, сада гледају у мене.

Овде упада секретар бригаде, узимајући на себе да ми објасни са изразом лица: обичан случај нових лица.

Узима реч секретар бригадног комитета и објашњава ми како је мој задатак да држањем и понашањем индиректно и утичем на другове, при дељењу ручка, у строју, итд. Не трчи на казан с порцијом. Слушај шта другови око тебе причају, па после да дискутујемо.

„Је ли ти јасно?“

„Да.“

„Сада можемо да пређемо на дневни ред.“

Говори се о томе шта је ко учинио и испунио од постављених задатака на прошлој конференцији. Потом се деле материјали „Учење о партији“ и „О кадровима“, а онда се дају нови задаци. А ја треба на приредбама да помажем Дулету и да пазим на ред.

II конференција СКОЈ-а састојала се у читању неке брошуре о НО покрету.

Нелагодност је тежак осећај да више нисам слободан, чинили су да су дани код куће пролазили у бризи. Најзад је у мени сазрела одлука да одступим. Позвао сам Мишу на страну и рекао му. На то није рекао ни да, ни не.

Додатног разговора са Мишом се не сећам! Комесару сам пришао и рекао да нисам ја способан за дужности у СКОЈ-у, и да ме не позива на састанке. Он ме је упозорио да то може да буде опасно за мене.

„Зашто опасно?“ - питао сам и одговарао у исто време. — „Ја сам ђак и дошао сам сâм по савести и дужности да нешто учиним. Али, кад се рат заврши, ја једва чекам да напустим војску и вратим се у школу. Кажете да сам добар војник. Зар није то довољно?“

Гледао ме је оним својим сумњичавим и мутним очима, али више ме нису позивали на састанке.

Крагујевац

Проводимо два или три дана у Београду, у касарни на Бањици, и крећемо возом за Крагујевац. Воз иде полаки и очајно дуго стоји на свакој станици. Седимо у фургону један до другог. Брадом додирујем колена, тако да не могу слободно да дишем. Уз то је и хладно али ипак је лепше него ићи пешке по сремском блату: у Србији смо. Брда око нас покривена снегом. Идилична слика на све стране: нека кућа на брегу, чобан са овцама. А у овом зимско дану, са сивим облацима пуним снега, све добија суморан изглед. Али, ми се радујемо: ово су српска брда, ово није досадна, једнолична сремска равница. Марширамо кроз крагујевачке улице, кроз улице једног града, а то нам је задовољство. Сместили смо се у једној новој основној школи која је Немцима служила као болница. Све је у најбољем реду. Нигде мрље на зиду, нигде рупе. Једва чекамо да добијемо излаз. Привлаче ме књижаре у чије ћу излоге дуго да гледам у тражењу неке лепе књиге. И решио сам да се једном почастим. Првог дана, то јест истог поподнева, идемо на парење. После тога сви се, као пуштени са ланца, изгубисмо у најближим улицама у потрази за неким бифеом. У једној крчми једемо кисело млеко. То све утиче да смо у најбољем расположењу: има да се једе за мале паре и сви су изгледи да ћемо овде дуго остати.

Добио сам излаз. Прво што ми је било у плану јесте да се добро наједем: десет ћевапчића, танке кобасице и кисело млеко. После тога се сладим са десет колача. То је био мој јеловник тога дана. Прилично је коштало, али не мари, јер сам се задовољио. Какво јефтино задовољство: најести се! Али, када је живот стално у опасности на шта се још може мислити. Што се више приближавам теткиној кући све ми је нелагодније. Знам да ми је брат Стеван у војсци, а мој долазак подсетиће их на њиховог сина, и док се он мучи негде у Босни,

ја дајем приредбе у граду. Зато сам понео машинку. Треба да изгледам као озбиљнији војник. Дочекује ме бујица радосног изненађења, а после тога тетка Дана плачним гласом каже: „Ех, децо, пре времена су вам дали пушке. И где си био, шта си радио?“ Ја причам.

„Јеси ли ступао у борбу?“

„Не.“

То умањује моје причање о војсци. Покушавам да им докажем да ми није било лако и да су нас тукли немачки топови. Али, први утисак не могу да поправим. Они говоре: „Лако је теби“, а одмах потом: „Шта ли је са Стевицом? Последњи пут видео га је теча у Ваљеву пре двадесет дана, ослабелог и пропалог.“

За време вечере ми је непријатно. Док ја седим за чистим, и укусно постављеним столом, Стева негде у неком селу, можда, вечера комад проје. А можда ни тога нема, а после ми причају о „добровољној мобилизацији“ и дезертирању појединаца у мртвачким сандуцима. Напуштам их са пуним џеповима мяса и колача.

Како проводим време у Београду? Посета Пармаковићима на дан њихове славе, Свети Стефан, трећи дан Божића. У приземним просторијама, у положају слова п (ћириличког), топло је и светло. Сви су ведри. Чика Пера, трговац и татин стари пријатељ из времена када су као млади радили за велике штофаре, купио је својој деци две дебеле и тешке књиге: Свезнање. Борко, мој вршњак, млађи Миланче и Мира, проводили бисмо време прелиставајући ове две књиге са сликама.

Дан уочи покрета пронела се вест о капитулацији Немачке. Увече, изненадни покрет. Куда? Можда као посада неког града или да разоружавамо Немце.

Пролазимо поред Сремских Карловаца. Стара гимназија и Патријаршија враћају нас у ђачке клупе и јављају се ђачке успомене: Бранко Радичевић, „Ђачки растанак“, стари митрополити. Прва гимназија. Зашто се увек јавља нека сета при помисли на Стари век, на прошлост?

Илок. Из неког страха, или слабости, нисам отишао да гледам стрељање. То привлачи и одбија у исто време. А када сам већ одлучио да идем, комесар није дозволио.

Опет даље: Бајска Новак. Становници непредусретљиви. Бригада је скоро преполовљена. Добијамо допуну, јер често од чете остају четворица или седморица.

Вера и Мица су избачене из НОВ-а због неморалног понашања. Поново се враћамо у Илок. Говори се о некој реорганизацији екипе. Биће шкартирања, па попуне, а неки ће потпасти под пропаганду.

Као што је некад Земун за Београд представљао обећану земљу и град свега, тако исто ми сада гледамо на Бачку Паланку. Чули смо да су намирнице јефтине. Очи оних алапљивих су ужагрене. Решено је: идемо преко да изведемо приредбу. Сви смо расположени. Аца из Сокобање баш примећује да смо сви весели. Превозимо се скелом и то нам чини уживање. Како бисмо радо наставили до Београда, чак и под цену овог ветра. Праве се танке санте леда и чује њихово крцкање и заплускивање таласа. Широки Дунав подсећа на невидљиву Волгу, и на приповетке Максима Горког. Прешли

смо реку и идемо широким улицама места. Али, осећа се нека празнина, нема живота. У месту је било Мађара и Немаца, а они су избегли. Отишли смо у салу и пријатно се изненадили срдачним дочеком и организацијом. У свему се видео ред. Сваки омладинац је имао своју дужност и све је текло без застоја. После пробе требало је сместити се. Велики број девојака чекао је да нас позову у куће, где смо били одређени. Све су желеле да поведу некога од нас. Оне, које нису добиле ниједног, биле су разочаране и молиле су неку од другарица да јој уступи једног, јер смо били смештени по двојица у једној кући. Ишли смо широким улицама са лепим кућама. Свет нас поздрављао. Место је почињало да нам се свиђа.

Мене и Гицу води једна девојчица од својих 14/15 година. Ја сам по страни разговора, док Гица учествује са најобичнијим темама. Узгред се провуче понеко благо пикантно питање. Ја је посматрам и покушавам да нађем нешто привлачно за разговор. Она носи жути кратки капут, а повезана марама личи на сељанчицу. Брз поглед на мало истурену доњу усну ствара коначан закључак да и није нешто нарочито. А ипак ми је криво што не учествујем у разговору, што нисам тако непосредан као Гица. Док он ћерета, ја бих желео да направим неки утисак. Већ смо на крају места. Указује се фабрика окружена ниским кућама. Ја сам разочаран, очекујући неки сјајан дочек, иако је девојка рекла да јој је отац машиниста у фабрици. Улазимо у чисту и укусно намештену одају. На столу је већ распоређено посуђе. Мајка се љубазно смеши и пружа нам руку. По првим речима познајемо да је Мађарица. Одмах пада у очи да је у млађим данима била веома лепа. Очи су јој још увек младе, усне свеже и влажне. Води се уобичајени разговор: како смо, где ћемо. Све чешће ми поглед скреће на десну страну, где седи Едита, Сада, без мараме и капута, нестао је детињаст изглед.

Као у мајке, очи су јој зелене и дубоке, а усне мале и оцртане: пупољак у развоју. Ћутљив сам и ретко се окрећем према њој, кратко одговарам на очева питања и препуштам Гици да води главну реч. Он је слободан и немаран у понашању, чак помало и непристојно изгледа седећи на забаченој столици и говорећи пуних уста. Мене обузима мисао шта Едита мисли о мени и њему, и као да постоји некакво ривалство између нас двојице. Пушим цигарету и ћутим, збуњен сам. Она нас гледа с интересовањем и прелази погледом с једног на другог, већ како разговор почиње да тече. Одмах после ручка пошли смо на пробу. Очекивао сам с нестрпљењем час када ће она доћи, па сам се надао да ћемо се повући у неки угао и разговарати. Приредба је већ дуго у току, завршила се игранка а ја шетам погледом по сали, не бих ли је угледао. Али, ње нема. Када сам се најмање надао, угледао сам је иза кулиса са Гицом у њеној присној близини. Претекао ме је. Окренуо сам се и отишао.

Било је то, мислим, 6-ог фебруара. Одонда је прошло већ месец дана и више. И било је много дешавања које је требало забележити. Присећам се да је оне ноћи пришла и сасвим спонтано, као старог познаника, узела ме под руку. Ишли смо у троје и зурили у мрак пред собом. Неки пут када би се саплела и поклецнула у мраку, стегао бих јој руку, и то би било све. После вечере Гица ми је рекао: „ Сећаш ли се кад сам застао?“ – да „Онда сам је пољубио“.

Ручак, касније приредба а сутра ујутро крећемо.

А сећање? Било је то преплитање тренутних утисака са заплетеним утисцима из прочитаних романа и прича о војничким љубавима (од Е.Р. Ремарка до Стевана Јаковљевића „Арлета“).

БОСНА

1. април 1945.

Непрестано очекивани покрет је дошао. Одустајање од пута за Шабац говорило је да ће покрет доћи и мислили смо да ћемо само до суседног села, али била је ту и стрепња да ћемо можда и преко Дрине.

Сунчани, топли дан није уливао страх од покрета. Брзо смо спремили ствари, утоварили у камион који је наша бригада заробила код Ковиљаче и дала га пропагандном одељењу. Падале су шале, певане су песме и стално се говорило о томе где идемо.

„Ако скренемо лево од раскршћа значи да идемо у Ново село, а десни пут води према Дрини, а то значи у Босну“, резонувао је Катиљина. Раскрсница се указала. Чак је и командир почео да се шали са нама: „Хајде лево, али не, боље да идемо десним путем“, и насмејао се јер је знао да нас је уплашио. Дакле, правац Босна! Па нека. Интересује ме земља, људи, тамо никад нисам био. Кидамо успут цветове са расцветаних грана и китимо се, па сада лично на групу излетника. Виде се само млада, насмејана лица, чују се песме и шале.

Цвеће опада као и наше прво расположење, јер смо прешли већ десетак километара а сунце већ несносно пече. Као увек у покрету, расположење постаје мрачно. На махове се појави жеља за неком шалом али то брзо прође. Свратио сам на један бунар да пијем воде. Освежен, осетио сам се и одморним и док сам стизао колону, добацивао сам понеком ко је изгледао да је погодан за шалу, због намргођеног изгледа:

„Бебо“, зовнуо сам је и упутио мрки поглед, јер она увек тако мрко гледа испод намрштених обрва. Насмејала се.

„Друже Раде“, викнуо сам да бих га подстакао на уобичајени весели испад. „Ацо, не буди нерасположен!“, тргао сам га из, вероватно, невеселих мисли. То је донело мало живости, а потом смо опет утонули у ћутање. Пролазимо Лешницу, пуну попаљених кућа, која не личи на српска села. Пусте и мале сиромашне куће. Видимо Дрину и тамо преко, Јању, око које су се водиле толике борбе. Минарети двају џамија казују да је преко Босна. Враћају нас у Лешницу где ћемо сачекати прелаз.

2. април 1945.

Стигли смо до Дрине где треба да пређемо скелом. Да имам дара за сликање нацртао бих дивну слику. Две скеле превозе војнике и кола. На другој обали колона војника. На овој обали много кола и понеки камион, али ту се вије и коло, а све то у оквиру једног сунчаног дана са дивним, јасним бојама далеких брда. Превозимо се певајући: „Стој, Дрино, стој!“ Шуме таласи у судару са веслима, и шкрипи точак на жици скеле. Нове слике, нови утисци.

Ступили смо на босанску обалу. Тле је пуно округлих, глатких камичака, а даље од реке је шибље. У очекивању да се и остатак групе превезе, сви застају са новим мислима: Босна. Многи ћуте, неки пишу дневнике. Пенда на једном глатком шљунку уписује: 2. IV 45, понедељак, Босна, савија га у коверат који ставља у џеп.

Једино Раде прави шале. Долази друга група. Још кратко време траје комешање (неки бацају у воду каменчиће, јер прича се да се неће вратити ако баце камен), па крећемо кроз

шибљак стазама пуним песка, осврћући се стално на другу обалу с мислима да се нећемо скоро вратити у Србију. Али, ови утисци брзо нестају, ми их одбацујемо јер они чине живот тежим. Сада треба живети а не мислити. Све је ново и земља, људи, куће које подсећају на кинеске колибе, дечаци у фесовима. Ево смо у Јањи: обичне куће, два џамије, али у дивном пејсажу. Чисто, невино плаво небо, јасно плаве планине у даљини и челична линија Дрине. Ево и првих успона после неколико месеци сремских равница. Одмарамо се у једном шљивару. Три куће чине цели заселак, а становници су две жене у белим, сукненим хаљинама без форме. Сваки час се чешу, а ми смо већ слушали приче о глади и болести у Босни.

Дуго већ идемо и нигде куће. Онда наилазимо на низ порушених и попаљених кућа. Ничега целог. Ево једног упаљеног немачког камиона; један немачки шлем казује да су овде прошли творци „Нове Европе“. Понегде срећемо неку старицу, или дете, обоје изгладнелог и измученог лица. Пустош. Нема правог села са чистим и уредним кућама. По две-три куће чине насеље. Пут води преко брда, по зеленим ливадама, утринама, кроз цветне шљиваре. Стигли смо до једног раскршћа на заравњеном брду (село или заселак Брезовица). Квадратна ливада, са кућом у средини, биће наш смештај. Изваљени, грејемо се на сунцу и мислимо да је у Босни ипак лепо. Али, лепо и добро не мора увек бити повезано. Један младић (а младог човека је тешко срести), каже да су са суседног брда четници пуцали на заселак. Ноћ се приближава, а са њом и зле слутње о неком могућем нападу на нас. А на нас педесет имамо само 6 оружја... А опет је све сликовито и романтично: вечера на трави или на изваљеној клади, усред природе, брда исцртана дрвећем, а по косинама брегова виде се беле лопте расцветаних воћака.

Опет, као у поласку, све подсећа на излет: и музика после јела и игра око ватре. Донета је слама, сви су полегали на ивици ливаде, покрили се својем ћебади а преко тога развили две бале штофа од по 30 метара. Први пут ноћим под ведрим небом, и док не заспим кроз гране дрвећа изнад мене гледам звездано небо и мислим шта ме још очекује. Ватра пуцкета, а њени одсјаји допиру до спавача. Изнад глава нечујно падају цветови слично снегу. Романтика! А можда неко може да нас нападне?

3. април 1945.

Последњи стражарим. Већ је зора. Гледам поспани логор и ред спавача под једним дугачким покриваче. Око ватре послују кувари, полако се извлаче спавачи, један по један испод покривача, чисте се од сламе и са косе стресају цветне пахуљице. Бранко свира устајање на пиколо хармоници. Чупаве главе, пуне сламе, придижу се и збуњено гледају око себе где су, јер први пут су спавали под небом. Почине ларма, трчи се тамо и амо, иде се на умивање са пешкиром преко рамена.

„Ко има машинке“ - пита водник. Јављају се. Тројица иду напред, тројица позади, као претходница и заштитница. То је мера опрезности јер идемо кроз четничке крајеве, сами, без осигурања.

„Тишина, пренеси“, виче водник, „Не пали цигарете“! Жамор престаје, чује се само бат корака. Месечине нема, кроз таму назире се само прашњави пут пред нама. Узимамо једног водича; изгледа да се чичи не иде јер каже да се сетио: овде на друму има мина. Колона застаје за тренутак али ми смо прозрели чичину намеру, идемо даље и стижемо до једне реке без моста. Чују се узвици коморџија, плускање воде, и кроз мрак видим у средини реке заглављена кола. Питање је да ли да прегазимо воду у ципелама или боси. Ноћ је хладна па ићи

са мокрым ногама не би било пријатно. Скидам ципеле и газим брзу, хладну воду, и присећам се приче бораца о прелазу преко Лима. После реке минирани терен! Овде се види да колона може да буде у реду кад хоће или мора. Не говори се и гледам само у потиљак претходника.

Овај покрет, чули смо, биће дуг 40 км. А то је довољно да унапред осетимо умор ових километара које треба да пређемо. Пролазимо пуста села од неколико кућа. Постепено се појачава умор и жеља за сном. Тетурам из кола, на ногама су ми тешке гојзерице. То ми је казна. Када сам ишао бос желео сам најобичније цокуле. А када сам их набавио, хтео сам још боље и мењао сам их за немачке планинарске ципеле. Кад сам их добио био сам тако весео јер су тако спортски изгледале, и уживао сам у помисли да ћу их, по изласку из војске, носити у Београду. Како добро изгледају са паром добрих чарапа. Сада размишљам да их вратим првом власнику. Била је то ноћ мука, али не и последња. Пролазили смо кроз пуста села. Ако би одмор трајао пет минута, легли бисмо на земљу истог часа и одмах заспали. Тако су једном одмакли од мене и хватао ме је страх од густог жбуња из кога би могао излетети неки четник. Друм је кривудао, десна страна била је под жбуњем и дрвећем, са леве стране је зарђала пруга, обрасла травом, а иза ње равница пуна ниског шибља која се затвара планинама, мрачним и тајанственим. Звезде су несигурно трепериле, месец је једва успевао да се извуче испод облака. Предео је личио на пустињу преко које је протутњала непогода и уништила сваки траг живота.

Тако је тешко ићи у колони. Вучеш ноге, слушаш гунђање појединих, псовке, уз пребацивања комесара и командира: „Како сам ја могао три године...“, застајем и идем за колима. Држим се за ограду кола и дремам. Хтео бих да седнем на кола али без питања не смем. Да питам, немам храбрости а и понос ми не дозвољава, јер би ме кувар и економ дочекали

бираним речима. Али, увек нађем нешто што ме држи за извесно време. Мића ми је обећао коња. Каскам за коњем неколико километара, али само што сам сео на њега онда га узима командир. Поноћ је, а пређена је једва трећина пута. Застао сам иза колоне да бих олакшао стомаку. Нисам ни приметио Катиљину кога је командир послао за сваки случај, а он због тога на сав глас псује. За дивно чудо како је ван колоне лако ићи. Ранац не осећам, ноге слободно пружам а чим се убацим у ред настају старе муке.

Све је хладније. Густе облаци ваљају се небом и прве капи кише почињу да падају. Нигде куће ни заклона, село је далеко, нема спаса. Ако падне јака киша лепо ћемо се провести. И до зоре стално нас мучи мисао да ли ће киша пасти или неће пасти. Добили смо дужи одмор. Пробудио сам се осећајући хладноћу у свакој кошчици; већа је свануло. Потребно је бар десет минута да се раскравим и да стигнем другове. А у томе ме спречавају жуљеви на стопалима. Ево нас у пустом селу, куће до темеља порушене, нигде ниједног становника. Стижу нас на коњима командир неког батаљона са неким официрима и чуде се како смо ишли без заштите и без оружја. Сада тек постајемо свесни кроз какве смо крајеве прошли и шта нам се могло десити. Гунђамо. Кривимо комесара и командира које се сувише стриктно држе наредбе јер немају самоиницијативе. С ове стране пута су косине брда обрасле зеленилом. Нека изваљена клада у дну провалије, а неколико високих стабала дижу се са дна потока. Све подсећа на пејзажни акварел. Зелене се позадина брда и поља, а браон боје је високо и танко дрвеће. Густе и кишне облаци су изнад нас и спушта се на нас киша. Пут је нераван и пун камења, и почиње да се расквашује. Стали смо да примимо хлеб. Економ дели из кола сув хлеб. Гледам прилике другова увијених у ћебад, измучене и изгладнеле. То ме подсећа на прелаз преко Албаније. Сваки час се пењемо и спуштамо

брдовитим и уским стазама. Још само три брда. И најзад, око поднева, смирујемо се у засеоку Читлук, који припада селу Туцњевац на врху и падини брега. Те ноћи стража је била опрезна, ово је четнички крај.

5. април 1945.

Опет буђење на слами а затим права популаризација четника. Говори се о црним тројкама и томе како су могли разоружати целу нашу екипу. Неки су партизани замењивали металну црвену звезду крпеном, коју је лакше прогутати. Свако се сећа понеког случаја и износи га. Разговор се распрео и проширио, говори се о муслиманима и православљу.

Таман смо се смирили у новом станишту, морамо даље. Пролазимо прво муслиманско село, Корај. Овај нови стил кућа први пут видимо. Са понеког прозора вири сâмо само једно око испод фереце. Бујицом псовки Жика је изражавао своје одушевљење због једне буле. Значајно се загледамо видећи у пролазу једну младу црнокосу лепотицу. „Овде сам видео, часна реч, најлепшу девојку на свету“, каже један. Челић је друго муслиманско место на нашем путу. Овде се потврђује правило да су муслимани до крајности чисти или прљави. У овом селу био је овај други случај. Неколико километара иза села наишли смо на једну лепу ливаду. Раскомотили смо се, полегали по трави и извадили мршаве залихе. Кувар је извадио казан и налио га водом. Али, долази курир и ми већ знамо колико је сати: „За десет минута да сте спремни“, виче командир.

„Куда ћемо, доврага, фронт је код Брчког 5 - 6 км. одавде?“ Идемо у колони позадинских јединица: болница, интендантура. Пуцњеви су чешћи и јачи. Пролазе рањеници, а на једној коси ускоро примећујемо тешке топове. У долини групе војника, коморџијска кола, коњи који пасу и болнички аутомобили – права слика ратне позадине. Скрећемо лево,

пењемо се уз једно брдо и чекамо даље наредбе. Чују се топови дивизије. Земља се тресе од њихове тутњаве. Бројимо до седамнаест и двадест а онда чујемо експлозију. Чује се нека граја, а то неки од наших хоће на положај. Увек настаје препирка кад неко зажели на положај. Било да је лаж или истина, то крњи интересе оних којима се тамо не иде. Јер може да се деси да нас једном све пошаљу тамо. И онда?

После извесног времена командант позадине наређује да се вратимо на место где смо се малопре одмарали. Тамо се смештамо, односно лежемо на траву. За вечеру имамо конзерве: једна на петорицу. Кад се подгреје то је прави говеђи паприкаш. После вечере чека нас изненађење: добијамо пушке и по 20 метака, ради сопственог обезбеђења. На моменте помислимо да нам нешто не смештају, али се сетим колико би нам прошле ноћи била потребна сигурност са пушкама.

6. април 1945.

Синоћ дуго нисам могао да заспим. Кроз мало старе сламе, са крова неке собичице, осећао сам тврду и хладну земљу. Покушао сам да обавијам ћебе око себе, не бих ли се огрејао, али то слабо успева. Ватра код ногу такође није чинила ништа. Превртао сам се, а као кроз сан осетио сам да неко извлачи сламу испод нас и да је постало још тврђе и хладније. Драги ме је нешто питао за ћебе, мислим да се покрије, али сам га одбио – он испушта гасове. Хладноћа је постала неиздржива па сам се пробудио и видео пред собом групу која се још увек вртела око ватре. Крај мојих ногу стајала је П. и питала: „Ко има топло ћебе да ме прими“? Ја сам одговорио. Учинило ми се да се Драги иронично насмејао. Легла је поред мене, прва жена која леже поред мене. Можда би други на мом месту био несташан али ја сам био миран. Окренут леђима осећам њену топлоту која благо струји. Али,

хладноћа ме опет буди. Питао сам је да ли јој је на рукама хладно и када је одговорила потврдно рекао сам да ми да руку. То је било све.

У зору, још је био мрак, дигли су нас за покрет. Дрхтали смо, прибијали се уз ватру да нас је одело почињало да пече. Када је почело да се раздањује кренули смо ка Брчку преко положаја које су до јуче држали Немци. Камиони и топови нас прстижу. Свануло је али небо је превучено тамним облацима. Изнад земље диже се магла, а осећа се мирис барута. Непрекидно чујемо хук топовских граната и прасак експлозија... Скрећемо једним путем у лево и удаљујемо се од центра ватре, Време пријатно, иако прохладно, и замор од покрета још не осећамо. Разговор се води о бомбардовањима Београда, што они који нам причају о „три и по године“ не знају. Али, и за њих то изгледа страшно: присећамо се да је данас 6. април, четворогодишњица бомбардовања Београда. И тај дан ми се појавио у сећању.

Био је топао и светао пролећни дан. Запара већ од јутра. Сунце као да се расплинуло у танким, прозирним облацима. Лишће дрвета је с времена на време зашумело под ветром који је обећавао промену времена. Пријатно сам се осећао у белини пресвучених чаршава, очекујући да мајка дође и каже да је спремно за доручак. Затим се чуо ниски лет једног авиона. Мало касније чух и неке пуцњеве на које нисам обратио пажњу. Најзад ме трже глас са улице: „Ено га, пада!“ Претрнуо сам помисливши да је пао авион и да се пилот унесређио. У том улете у собу мама, уплашена: „Брзо се обуци! Немци нас бомбардују! Рат!“ Сви смо очекивали тај рат. Осећало се по свему што се дешавало. Министри су одлазили из земље и враћали се. Новине су крупним словима донеле вест о пакту са Немачком, а још већим о раскиду пакта 27. марта. А у некаквом заносу возови транспортују војску и цивиле који се склањају у унутрашњост. Ако дођем у пекару у

девет часова. Хлеба већ нема. А ако би га добио, ниси могао да га једеш: оно труње од дасака у њему, слабо печен и несамлевени кукуруз. Школе су прекинуле рад. Ђаци су се враћали кућама и весело узвикивали: „Па нека дођу Немци!“ Осећали смо се јаким. Тата је отишао на војну вежбу. То ме је чак некако и радовало. Сад сам без надзора па сам почео да носим шибице у џепу.

А затим дани проведени у подруму, дани појачане побожности, са Светим писмом у џепу. Киша са снегом и хладноћа. Хтели бисмо да бежимо у унутрашњост (где, код кога?), али је тешко оставити ово пенкало, овај двоглед или фотоапарат. И онда се одлучујемо, на нашу срећу, да не идемо. Долазак Немаца и цела окупација искрсавају ми у свести. Онда, нова тема: бомбардују нас Енглези и Американци на Ускрс, 16. априла. Хиљаде жртава. Бујице људи које се, у паничном страху, разливају из центра ка периферији, злокобно зујање авионских мотора, светлуцање авиона на огромној висини, а затим ужасан шум, као да таласа огромна плоча плеха. У ушима се осећа притисак, врата и прозори се тресу и звецкају, па онда потрес од страшне експлозије. Затим тишина прекидана појединачним пуцањем артиљерије а изнад центра се дижу огромни димови који скривају нове жртве и нове рушевине. Упоредујемо и питамо се шта је боље: авионски напад стотине бомбардера или једна борба у шуми.

Пролазимо поред свежих јучерашњих трагова борбе: ено тамо мрље још неусирене крви а тамо, гле, са крвљу и комад кости, па ровови бацача, чауре... Иза шибља поред пута мртав Немац, мало даље бацач разнео главу једном нашем митраљесцу.

Заустављамо се на раскршћу, на платоу једног брда. Један пут води у Брчко а други спушта у село. Преко нас прелећу гранате. Седимо на падини брега и грејемо се око малих ватри. И на место ременика на пушци намештамо канап

или жицу. Разбацане кутије конзерви и чауре од ракета показује да су се овде непријатељи брзо повукли. Последња два дана нисмо се задржавали дуже од два сата на једном месту. Долази курир и каже да командант позадине наређује покрет, а ми смо мислили да ћемо остати у селу. Куда сада? Дуго чекамо на једној ливади. Очи нам се склапају од умора и после неколико тренутака многи су заспали али се брзо буде од влажног тла. Добијамо по комад хлеба и сланине. Крећемо и убрзо на једној ливади спазимо кућу, а можда шталу. „Овде ћемо се сместити“, каже комесар. Нама је свеједно где, важно је да седнемо и да се одморимо. Испод једног дрвета намештамо сламу коју смо скинули са крова једне колибе иза штале, одозго стављамо ћебад и ускоро ред спавача протеже се испод дрвета. Буди нас ветар и глад. Преко неба јуре растурени облаци а то су знаци да ће бити кише. Решавамо да за долазећу ноћ направимо неку колибу. Секиром позајмљеном од куvara сечем младо дрвеће и шибље. Четири коца забатам у земљу, на њих четири одозго, а преко тога гране. Киша почиње да пада у крупним и ретким капима. Одједном изнад глава страховито зујање. Повијамо се ка земљи. Погледао сам у висину, и да ли је било тако не знам, али ми се учинило да сам видео једну летећу куглу, налик комети због светлећег трага. На стотину метара од нас тренула је на сред пута и подигла стуб прашине и дима. Колена су ми задрхтала а паника коморе посебно узрујала. Кола и коњи беже лево и десно од пута, мислећи да су Немци опазили колону на друму. Други фијук бацио нас је на земљу. Погледао сам комесара који се такође уплашио, јер одавно није био у борби па се одвикао од оваквих ситуација, али нам је ипак рекао да то није ништа. Појавила се жеља за безглавим бекством, многи гунђају: „Зашто стојимо овде, зашто су нас довели на положај, шта ћемо овде“, и тако у круг. Објашњење: село је требало да буде очишћено јутрос,

али су јуче непријатељске снаге задржале његово освајање. Палимо цигарете да сузбијемо страх јер другарице из борбене чете умеју да се смеју страшљивцима. Још две зафијукаше али само је једна експлодирала, затим тишина. Поново смо се прихватили колибе. Кад смо је довршили, киша је већ лила. Преко сламе, коју смо ставили на земљу, прострли смо ћебад и легли унутра. Миле, Гица, Душко и ја. Покрили смо се преосталим ћебадима. Лежали смо на леђима и пушили док је киша шуштала по грању. Понека кап се пробила и канула на лице и косу. Какав контраст према топлој сухоти и удобности куће... Полако се смркавало. Видео сам иза врхова ципела, кроз отвор наше ниске колибе, војнике који су пролазили с порцијама, док су други водили коње да их напоје... Кувар је поред кола мешао у казану. И цео овај данашњи дан подсетио ме је на неку сцену из „Српске трилогије“. А онда је уз умор дошао и сан.

7. април 1945.

Наше приредбе имале су свој рутински ток. Професор се извукао из наше екипе и хор је сада водио Душко Радетић, кога сам до тада видео само као доброг хармоникаша народне музике. Најпре хор отпева песму из Мокрањчевих руковети и „Коњух планином“. Потом долази обично скеч, који је припадао глумцима (Миле Пузић, Миле Петровић из Крушевца, Пенда из Горњег Милановца), потом пригодне рецитације, музички наступ оркестра: Тозелијева серенада за Јоцину виолину, соло на гитари – прерада Прелудијума Рахмањинова, што се Драги Петковић с тим комадом добро изборио, и на крају игранка. И тако по школама, гостионицама, неки пут и понекад под светлошћу карбитних или гасних лампи.

Реакција публике била је увек прикладна али каква су њихова осећања то нисмо сазнали.

Али, једнога дана ја сам имао доживљај...

Топовска грмљавина више се није чула. Ненавикнути на тишину становници малог града са стрепњом су очекивали изненадне експлозије. Партизанске јединице, помогнуте добровољцима из места, кренуле су за непријатељем.

Пред вратима гостионице, у којој је културна група дала приредбу прошле вечери, тискала се група мештана пред плакатом који је оглашавао вечерашњу представу.

Изашао сам из гостионице и прошавши кроз групу људи упутио се у стан да бих још једном прегледао текст који ће вечерас бити на програму: „Војнице“. Занет преслишавањем улоге, тргао ме је изненадни позив и окренувши се, спазио сам у сумраку погрбљену фигуру једне старице. Пришавши ближе закључио сам да није стара као што ми се у први мах учинило.

„Јесте ли синоћ говорили на приредби?“

„Не, нисам ја“, одговорио сам мислећи да пита за конферансијеа.

„Али, то сте били ви... по чарапама сам вас познала“

Погледао сам у своје шарене, везене чарапе и не схватајући шта жена мисли, одговорио сам опет одречно.

Жена је добила утисак да из неког разлога нећу да одговорим потврдно, па разочарано, благо пребацујући рече:

„Па, нисте ли ви говорили оно о мајци?“

„Да, да... јесте, ја сам рецитовао песму 'Мајка на вешалима', а мислио сам да сте ме сматрали они који је објављивао тачке у програму“.

„Висте говорили о мајци; то ме је тако дирнуло кад је син звао: мајко!“ – настављала је жена као за себе, подражавајући тај глас са позорнице: тих, нежан и болан.

„И ти имаш мајку?“ питала је и не сачекавши одговор сама је одговорила: „Да, мора бити да имаш мајку, иначе не би могао таквим гласом да је зовеш“.

Да, рецитација ми је због силног понављања постајала досадна. Чинило ми се, и поред супротног уверавања другова,

да ја то слабо и неуверљиво чиним. Запажања ове жене нешто су говорила.

И жена је одједном наставила да говори о себи: „И ја сам имала сина, отишао је и није се вратио“.

Тако је започела своју суздржану исповест. Речи из рецитације пробудиле су у њој сећање на дане када јој се син обраћао тоном љубави и поштовања. Зауоставила је мене, младог војника који је у њој побудио то осећање, са жељом да неком исприча, да себи олакша.

„Отишао је. Чекала сам... и није се вратио. Чула сам да је погинуо на Лиму. Није ми жао што је погинуо. Отишао је да нам донесе слободу: донели су је други – његови другови. Хвала вам, децо. Ево, ја више не плачем али ипак то боли.“

Лице јој није било плачно, али је грцала, а низ груди су јој силазили уздаси. Упињала се да угуши бол и да мирно настави. Затим, као да се присетила: „Да вас не задржавам? Идите, ако имате посла“...

„Не, немам посла“...

- Није ми жао што је погинуо...Од кише се човек у пољу не скрије а како ће од бомби и куршума. А био је тако леп и добар. Као што вас нисам ударила, тако ни њега нисам. Бар да сам једном то учинила да имам шта себи да пребацујем. Чини ми се да би ми од тога било лакше...Пао је за свој народ и зато не смем да га жалим, а ипак, боли...Отишао је одмах по избијању рата, Рекао је да иде у планину да пренесе неко оружје и да ће се вратити. Али, није се вратио. То му је био изговор, да ће се вратити, јер је мислио да га не бих пустила.

Ево, опет плачем... Не за њим, за оним добом када је био мали мамин син. Видите тамо преко речице ону светлост? Тамо је радио у радионици. Волео је да буде ковач. Јутром би узео своју кантицу са ручком и пошао би на рад. Ја сам повремено гледала из баште да бих га спазила. Он би неки пут

стајао на вратима радионице, желећи да ме види и када би ме угледао махнуо ми, показујући да у руци има нешто. Увече би дошао и рекао:

„Ево, мајко, био сам данас вредан и добио сам од мајстора. Узми, купи нешто“. Ја сам плакала од среће а он би питао: „Зашто плачеш, мајко“.

Отишао је. Остала сам са ћерком. Почели су долазити неки људи, непознати људи: 'Где ти је син, стара?' Одговарала сам да не знам. 'Лажеш нас', и почели би разбацивати ствари ногама. Онда су ми ћерку отерали на рад у Немачку. Остала сам сама да се мучим.

Сада сам срећна, јер слобода је дошла. Дању радим а кад увече дођем кући чекају ме моја деца. Дуго гледам у њихове слике и чини ми се да смо заједно. Испод ћеркине слике леже писма.

У последњем пише: „Мама, ускоро ћемо бити заједно“.

Стајао сам мирно и слушао. Желео сам да кажем нешто тој доброј, напаћеној жени, али свака реч ми се чинила као празна фраза и зато сам ћутао.

„Свако вече читам новине. Замолим од добрих суседа, прочитам и чувам. Пишу у новинама о јунацима. И он је био јунак...Сви који су пали, јунаци су. Другови његови кажу да је на месту погинуо али нису могли пронаћи где га је зрно ударило.“

„Имам већ оволику гомилу новина, показивала је руком, Читам, не бих ли наишла на његово име, макар неколико речи. Не знам ни где му је гроб. Можда ће новине јавити где је сахрањен“.

Мрак се спустио над местом, стешњеном у клисури. У реци су се љушкале многе звезде. Планински ветар натерао ме је да задрхтим од свежине. Тек сада сам приметио да је мрак и да светла горе по кућама. На тргу, пред гостионицом, окупила се група мештана чекајући да уђу у салу. Нисам имао времена

да идем по текст комада. А сада ми то некако и није било важно. Знао сам своју улогу, а ако неку реч прескочим, или променим, ова добра жена и остала њој слична публика, неће замерити. Упитао сам:

„Хоћете ли и вечерас доћи на представу?“

„Да. То је тако ново и лепо. Сви сте млади. Тако дивно певате“

„Трудимо се. Довиђења...мајко!“

„Довиђења, сине“.

...И ПОСЛЕ

Ове дневничке записе прочитао сам после седамдесет година. Ко их је писао? Ја сам их писао као 18-годишњак, дечак који прераста у младића. Повремено писан, овај дневник не открива сва дешавања јер прескочена су нека збивања из опрезности да би сумњичави комесари могли да прелиставају нотес или додатну свеску у одсуству његовог власника.

Они су после демобилизације дописани, не са накнадном памећу већ са живим присећањем, јер били су то јаки утисци, данас бисмо рекли да су били својеврсни шокови.

То су чињенице без накнадних коментара.

Новембра

Било је то у првом месецу новог живота у НОВ и ПОЈ.

После неколико прођених сремских блатњавих села, једнога јутра у реквирираној кући (а можда и напуштеној), комесар је сазвао екипу:

„Сазвао сам овај састанак да прикажем морални лик другарице Б. Ја сам с њом ноћас спавао.“

Никада то нисмо међусобно коментарисали вероватно због опседнути самим собом у сремском блату. Али су остала неодговорена питања. Ко је хтео, а ко је пристао? Комесар са „три године борбе“ или једно дебељушно, плавокосо и скоро туњаво женско чељаде? Први сусрет са неким новим схватањима односа. Поменута другарица, можда нови добровољац, избачена је из НОВ и ПОЈ-а.

Напомена приређивача:

Комесар је постао високи војни функционер са одличјем првоборца. Погинуо је у саобраћајној несрећи на Ибарској магистрали.

Децембра

Децембарско преподне на ледини испред Руме. Бригада је постројена по страницама квадрата. Пред нама је ископана рака, нешто дубља од једног метра, и у њој је стајао момак у кошуљи дрхтећи од хладноће. Дан је био сунчан и без облака а стегао је мраз и нама су се мрзле уши, нос и врхови прстију. Дошаптавано је да му је досуђена смрт стрељањем (који суд? Који надређени старешина), јер је сам себе ранио да не би ишао на фронт. Да не буде трагова барута пуца се кроз хлеб. Момак се тресао јер су му скинули војничку блузу; неће му бити потребна а неко ће је једва дочекати. ^{21. децембра} ~~Бригада~~ се расплињавао под отвореним небом. Питали смо се да ли је сам себи копао гроб. Стрељачки вод, у ствари четворица партизана, можда и добровољаца за ову прилику, стајали су на десетак метара иза раке.

„Нишани!...Пали!“ Из пушчаних цеви управљених на несрећника за кога не знамо да ли се намерно или случајно повредио, не чује се плотун. Гробна тишина. Вероватно од силног мраза и уље се стегло. Ствар решава официр ОЗНЕ.

Хитрим кораком прилази рупи откопчавајући при том футролу од парабелума. И неколико метака сручује у потиљак партизана, војника или мобилисаног.

*Напомена приређивача:
Осамдесетих година НИН објављује
опроштајно писмо команданта бригаде који се убио
на јавном отвореном простору. Смисао његовог
писма је био: нисмо се за то борили.*

Сцену је подсвест одагнала из памћења. Када се појавила из неких дубина сећања, нисам више био сигуран у детаље догађаја. Потражио сам двојицу ратних другова из оних времена и сва тројица смо се сложили да је то био стварни догађај.

* 21 децембра, Рубин Весељковић

Било је то у неком мањем граду у Србији, крајем пролећа, где смо боравили неколико дана. Изненада дође вест да је Ђока Чивовић у притвору, под стражом, у једној од суседних кућа. Био је годину или две дана млађи од мене и није потпадао под обавезну мобилизацију. Лепо смо се слагали и делили и невоље и понеки пакет који је долазио од куће. Пошао сам по екипи тражећи од пушача понеку цигарету за њега. Био је приличан снопић цигарета у једној шаци који сам дотурио преко стражара, а тај стражар је био један од нас из екипе. Чак нам је то било забавно.

Онда је дошао позив да се јавим командиру. Јавио сам се командиру и стао мирно, иако смо обојица били ван дужности.

„Хоћеш ли и ти у затвор? Шта си радио? Помагао си народног непријатеља.“

„Не разумем.“

„Јеси ли скупљао цигарете за Ђоку Чивовића?“

„Јесам, он је мој ратни друг, заједно смо препешачили цео Сремски фронт.“

„Да, али његов отац је био председник горњомилановачке општине. Стајао сам и ћутао. Први домаћин у месту је народни непријатељ, а по овом поимању непријатеља и његов син је непријатељ, а у том следу и ја сам народни непријатељ,

Али другарица М. која је у то време већ била у вези с командиром уз сагласност штаба бригаде, спасла ме је затвора јер је уверила командира да сам коректан у свим односима у јединици.

Напомена приређивача:

Жикин отац који је пре рата држао аутобуску линију Београд – Крагујевац - Врњачка бања, по нашем изласку из војске запослио је Ђоку као личног шофера. Нисам сазнао како је и где научио да вози али сам чуо да се угушио. Једне ноћи, враћајући се кући у касне сате, није хтео да буди укућане па је остао да преспава у гаражи у колима. Отворио је грејање али је, поспан, заборавио да га искључи. Угушио се од издувних гасова.

Нема више ратних дејстава, нема више ни потребе за пратећим културним и пропагандним јединицама при бригадама. Из ратних формација војска треба да пређе у мирнодопски састав а то значи реорганизовање. Били смо културна екипа, потом Пропагандно одељење. Првог априла, у оквиру пропагандног одељења од око 50 војника, био сам у првој десетини састављеној углавном од музичара. У мају смо, у Новом пазару, у јуну у Јошаничкој Бањи, а потом долази Бујановац и растанак.

У Врању је културна група 21. дивизије, она узима њој потребне чланове хора и музичаре. Одређен сам за писара Штаба бригаде. За Бујановац знам, чини ми се, још из средње школе, ту је фабрика дувана.

У просторији школе организујем канцеларију. Имам велику „Ремингтон“ писаћу машину, мастионицу, перо, оловке и хартију. Упозорен сам да ће ускоро доћи неко из Дивизије и да треба све уредити. Метлом сам очистио под просторије, велики сто прекрио старим новинама, добио из растурене фолклорне групе опанке без великог шиљка (опет неспоразум са обућом), и чекам тај дан. И он долази.

Виши официр улази, осматра просторију, отпоздравља на мој поздрав, приступа столу, а ја посматрам промену на његовом лицу које из хладног мира прелази у љутити гнев.

Све је то у реду али како сам смео да „Борбом“ прекријем сто. Зар ја не поштујем те новине које су орган Комунистичке партије, знам ли ја да због тога могу бити кажњен?...

Не, нисам знао за такав однос према старим новинама.

Та места на Југу: Гњилане, Прешево: не разумеш језик који се ту говори, сви су резервисани према нама, што не смета да у оријенталним крчмама са куваним јелима у лаворчићима не заменимо следовање „Партизан“ цигарета за топло и укусно јело од кромпира у коме нема меса. И на крају :

Место има једну улицу у којој постоје и хотел и биоскоп, али ту је и посластичарница. У недалекој перспективи обронци Шар-планине. Време сунчано, пријатно.

Размештамо се по кућама а сакупљамо се у штабу. Станујем на првом спрату једне солидне зграде а једина незгода је што нема кревета. Ставим новине на под, а алуминијумска порција са војничком капом је мој јастук. Онда се покријем војничком блузом. Стари борци су нам причали да је при хладноћи важно покрити уши. Ја то радим и то функционише. Та навика ме прати до данашњих дана, до позних година. Ћебе сам вероватно вратио кући у очекивању отпуштања ђака.

У биоскопу чујем џез-музику и то ме изненађује. Упознам се са кино-оператером који је Албанац. Али ми брзо успостављамо познанство, па смо наставили дописивање и после мог одласка из војске. Он ми је поклатио плочу (Bye, Bye Blues), којој је недостајао комад, као угриз у округли колач, и при повратку у Београд, у препуном возу где се није могло седети, држао сам је изнад главе до Београда. Прва плоча у будућој колекцији музике.

У редовном времену писао сам наредбе штаба припадајућим јединицама, а било их је једанаест. Јака писаћа машина могла је да пробије пет индиго папира, па ипак сам пазио да читки примерци оду у батаљоне и Команду позадине. Неки пут рад би се продужио на цели дан и ноћ, 24 сата. Комесар је диктирао писма официрима и комесарима, да је дошло време преласка са терена у касарне и претварања партизанских навика у правила регуларне, стациониране војске.

Долазили су стари борци и говорили: „Пуштајте нас да идемо кућама. Говорили сте .: „Чим се заврши рат идемо кућама..“. Добићемо земљу и нећемо плаћати порез. Ђаци су очекивали да ће бити демобилисани и да ће наставити своје школе. Ђацима скојевцима речено је да им је дужност да остану као официри или војни службеници, па биће плата, па

униформа. А на мојим опанцима из фолклора табани су се истањили па сам убацио комаде картона.

Једном приликом у канцеларију уђе официр ОЗНЕ са једним водником (можда је био командир чете) кога сам познавао. И он и његов брат, Заре, из пропагандног одељења, били су из Горњег Милановца. „Саслушај га, ћато, он ће ићи на војни суд,“ рече Црногорац кога смо звали Лучијано због његовог кицошења. Све ми се чини да је он био егзекутор оног јавног стрељања код Руме. Остали смо сами, осумњичени и ја.

„Па у чему је ствар?“

„Па у томе што моја гола и боса чета не може да хвата балисте по Шар-планини, јер они имају јатаке. Свуда наилазимо на запретене ватре. Разгрнеш пепео и нађеш жар.“

Загледам се у злокобну силуету Шар-планине на којој се у вишим деловима, и у ово лепо јесење време, опази снег после једног дана кише...

Они у штабу дивизије били су разумнији. Мобилисани добровољац, као и многи други из околине Чачка и Горњег Милановца, није био даље сумњичен.

Вечери смо проводили у канцеларији штаба, у пријатним разговорима: један професор из Источне Србије, студенткиња архитектуре (секретарица комесара бригаде), Словенац, Душко Грил, студент медицине и новопридошли начелник штаба, професионални официр, који је, после заробљеништва у Немачкој, дошао право у бригаду, вероватно да као професионалац убрза претварање партизана у стајаћу војску.

Био је смирен, образован и културан, и равноправно са нама учествовао у свим спонтаним темама за запривавање од школске лектире до Шопенхауера и Ота Вајнингера.

Супруга начелника штаба дошла је са ћерчицом у Урошевац, на први сусрет са супругом после протеклих ратних дана.

Симпатични, ведри, стамени командант бригаде, родом из Горњег Милановца, здружио се са музичко-певачким делом наше екипе. Позвао ме је једног дана и рекао да ћу добити пет дана одсуства (припадао сам друштву које је он волео, а ваљда сам био и добар штабни писар), и додао, није то био услов, да му у Београду нађем и купим фудбалске ципеле.

И начелник штаба ме је позвао и рекао тоном, који није био ни наредба ни молба, да се његова жена враћа у Београд истога дана када и ја путујем, па нека јој се нађем у близини, ако јој нешто затреба. Испунио сам то тражење, нормално за моје васпитање, али са самоироничном примедбом да сам сад и посиљни, као у романима. Воз је био крцат, био сам у близини купеа мајке са девојчицом, силазио с воза на станицама и пунио флашу с водом. Сутрадан, по доласку у Београд, супруга начелника штаба дошла је мојој кући и захвалила се мојој мајци за моје старање о њима. Успео сам да пронађем највећи број фудбалских ципела и вратио се у редовни штабски живот, у очекивању већ најављеног скорог отпуштања ђака. Мاستила је било, и гумарабике је било. Недостатак спајалица решен је тако што би се два или више листова папира савијали по ивици а затим по косој линији зацепљивали и то је радило посао. Недостатак коверата, обичних, плавих, решавано је тако што би се коверат у усправној и хоризонталној линији поделио по средини на четири правоугаона простора. Потом би се коверат превртао и лепио и користио још четигри пута.

Кувар је био ван центра Урошевца, па смо по храну одлазили дуж колосека и пошто је саобраћај возова био редак често бисмо сели на шине и јели из порције са пасуљем (често са бугарским осушеним поврћем што је била укусна новост).

Хлеб или проја стављани су на шајкаче. Ручати на отвореном простору, у малом друштву, било је задовољство, као на излету са друговима.

Једнога дана, у току уобичајеног преподневног пословања, у канцеларију улази начелник штаба и после мог поздрава говори одмереним гласом, као да даје посебна упутства:

„Узми лист хартије и пресави га по средини и стави у писаћу машину. Преко целе површине писаћеш наслов који ћу ти диктирати, а после тога на левој половини куцаћеш питања која ћу ја постављати, а на десној половини биће одговори.

Јеси ли разумео?“

„Разумео сам.“ Увукао сам лист папира у ваљак, оставио горњу маргину и подигао поглед према начелнику.

„Спреман сам“.

„На средини крупним словима: саслушање. Испод иду нормални редови. Дакле, саслушање над С.Ј. писаром штаба Друге пролетерске бригаде, извршено дана.....у Урошевцу.“

„Лева страна, питање: ти се друже Ј. позиваш на одговорност што си тог и тог дана оставио без снабдевања 70 радника Команде позадине у Гњилану. Знак питања.“

Кратак тајац.

„Шта имаш да кажеш у своју одбрану?“

„Могу ли мало да промислим?“

„Можеш, али ти то ништа не вреди. Ти ћеш у затвор!“
Окренуо се и отишао први официр са војном школом у партизанској бригади.

Нисам имао шта да размишљам. Радио сам по правилима службе, упутио редовну пошту штаба свим јединицама. Нико није ни наредио ни напоменуо да ја треба да организујем исхрану радника. Ту је команда позадине, ту је економ. Пишем и закључујем: нисам крив и не осећам се кривим. То записујем и потписујем.

Поново улази начелник и пита да ли сам завршио.

„Завршио сам.“

Он узима откуцани лист хартије вади наливперо и на левој страни потписује издуженим ћириличким словима иницијал свог имена и презиме. У презимену се истиче слово Ц.

„Сада ово иде код комесара бригаде и када он потпише ти идеш у затвор.“

„Зар заиста мислите да треба да идем у затвор?“ Док сам ово изговарао присећам се пријатних вечерњих разговора, а пазио сам и његову супругу са дететом а при свему томе – нисам крив.

„Ради примера“ каже он...

Али, постоје и добри људи, увек ведри, расположени, спремни да помогну, да поделе комад сланине из пасуља. Гојко, Босанац, у бригади је радио у одељењу организације и попуне, други назив за персоналну службу. Он ми каже: „Твоје саслушање лежи у фијоци комесара. Он то не би потписао али не би ни улазио у неспоразуме са новим официром штаба.“

Комесар зна мој рад, колико смо ноћи провели, он у диктирању а ја у куцању, упућујући старим борцима, члановима партије и официрима наредбе, препоруке, савете. Ноћивали смо у канцеларији и прескакали један другог заспалог за столом или писаћом машином, или спавајући на поду чекајући јутро.

Гојко има јасан план: „Решења су већ почела да стижу у дивизију у Врању. Ових дана почеће да стижу и код нас. Откуцаћу решење о демобилизацији за тебе, решења потписују командант и комесар бригаде, а твоје решење биће једно у гомили за потпис што они чине рутински.“

У очедкивању отпуштања ђака дешавају се и избори за Уставотворну скупштину. И шта они значе после толиких прича после ослобођења Београда?

Првих дана говорили су о антифашистичкој борби народа и народности Југославије. Или: на изборима по завршетку рата народ ће слободном вољом одредити облик владавине – монархија или република.. Биће испоштован споразум Тито – Шубашић...

Комесари су делили брошуре о улози СКОЈ-а, о дарвинизму. У рукама политичких руководица појављује се књига „Историја партије СКПБ.“ Појављују се нове речи: социјализам, колхози, совхози, а напоре се прича о првом и другом заседању Антифашистичког већа Југославије. Касније, по завршетку борби, помињу се офанзиве, битке, погинули, рањени, борци и непријатељи. Стари борци, а то ће рећи преживели борци, треба да се присете и забележе то у извештајима које им виша инстанца тражи. По дужности слушам та присећања, исправљања. Некима су воде хладне, брзе и блатњаве, уништиле папире и записе. Најзад ће уморни капетан рећи: „Пиши, ћато, ја не могу више...“

Новембра 11-ог, били су избори. У Урошевцу, као и у целој земљи, нови избори. Војници су били измешани са цивилима мештанима и чекали су дисциплиновано у редовима. Били су чисти, обријани, дотерани и припремљени да иду на прве „слободне изборе.“

Гласачи су приступали један по један столу на коме су се налазиле две кутије за убацивање гласачких куглица по „слободном уверењу“. Али, на незваничној кутији налазила се тацна и шоља, са металном кашичицом у њој. А иза те кутије седео је официр ОЗНЕ. Да ли је чувао кутију, гледао гласаче или слушао пад куглице у једну од ових двеју кутија? Војници, за сваки случај, кршили су правило о тајности отварајући шаку пошто су куглицу убацили у званичну кутију и листу Народног фронта Југославије..

Имам решење у рукама. Сад ме ни начелник штаба не може отерати у затвор. Гојко је практичан: „Јави се економу, горе у касарни. Нека ти да неке цокуле. Не можеш у опанцима из фолклора да идеш кући. Какав би као борац изгледао!“ Миша скоро плачним гласом каже: „Завидим ти, ми скојевци морамо да останемо у војсци.“

Ту је решење о демобилизацији, плави коверат са карактеристиком (не смеш га отворати), и ту је и један пар цокула од којих је једна дужа или краћа у зависности из ког угла посматраш. Руксак је на леђима, правац је иза моста на пут за Скопље, где ме прихвата један камион са цирадом.

Шеснаестог сам исписан из војске (тако пише у војној књижици). Два дана касније био сам код куће у Београду, а 29. новембра проглашена је Федеративна народна република Југославија, укинута монархија и проглашена република.

ПОГОВОР

После ослобођења од Немаца почело је ново доба. И то, најпре, масовним стрељањем (без суђења, наравно) претпостављених идеолошких, што значи и могућих, противника (Београд, Шабац, Крушевац, чега се сећају ондашњи савременици), потом долазе суђења,

па принудни откупи (види дела Младена Маркова),
па расанак са дотле обожаваним Стаљином, преко Голог отока ,

па национализација и одузимање имовине, и све по правилима совјетског узора. Почетком 1950-их јавља се први дисидент који критикује престање револуционара у каријеристе (Милован Ђилас и "Нова класа"). Све је то чињено у корист тзв. "братства и јединства", које треба да цвета у светлој будућности, која ће се завршити трагичним растурањем и распадом државе.

/Склапају се колажи прошлости на изложби чији садржај треба да уђе у уџбенике: "У име народа! Политика репресије у Србији 1944-1953"/

Шта се збило за протеклих 70 година? Да ли је било бар мирних периода времена, о срећним да и не говоримо? Протекао је један просечни људски живот у турбулентном времену. Сваки појединац могао би да напише један роман: своју аутобиографију. У историјском збивању тај лични живот не би могао да исприча све о историјском току ствари.

Где је почело, још пре рата, наслућивање једног другачијег поимања живота од оног који смо стекли и школовањем и породичним одгајањем? Била је то слутња, а слутња није реч за појам доброг. У романима Иљфа и Петрова ("Дванаест столица", "Златно теле") или у приповеткама Зошченка, могло се видети ишчашење новог друштвеног и државног живота.

У току Окупације, немачки часопис "Сигнал" донео је слике стрељаних пољских официра, а било их је на хиљаде. То је учинила Совјетска држава. Нису то учинили Руси из романа руских класика. И Русима је сурово ликвидирана монархија, која и није била идеална. Нама је то учињено преваром да ће

народ на слободним изборима одлучити о облику владавине. Београд такође нису ослобађали само Руси. Било је ту подоста застрашујућих сећања на косооке војнике, који су насртали на куће у којима је било жена и девојака без заштите.

Јавља се нова терминологија која потиче из нове идеологије: комунизам, болшевизам, социјализам; сељак постаје кулак, власник стечене имовине једнак је капиталисти или ратном профитеру. Улични секретар може да утиче на ваш живот. Он дојављује, тамо где треба, да ли ћеш добити пасош, или бити примљен или непримљен на конкурс за запослење или ново радно место. "Топли зец" те дочекује на факултету, свуда су ти надзорници који слуте у вама спољашњег или унутрашњег непријатеља. А и за реч се могло у затвор.

Ово су лични записи из кратке преисторије новог доба. Историја у садашњости и назире и открива праву истину. Збуњени младић видео је босу и неодевену војску, неприпремљену и војно неспремну за ратовање; ту су и мобилисани, без оружја, у тој војсци која тумара без циља, мучи се и дави у рововима пуним блатњаве воде сремске равнице. С којим циљем и планом, када је било очевидно да се немачка војска плански повлачи са Југа, долинама Вардара, Велике Мораве, Дрине, Уне, што је ондашња штампа приказивала. Касније долазе дораде, прераде и митови?

Бежећи од усташа тај несрећни, углавном, српски народ из Хрватске, Босне и Србије, одлазио је у партизане и није знао да ће њихову чисту ослободилачку борбу преузети њима страна идеологија.

"Убијали смо Немце по градовима, и младеж је бежала од њихове најављене освете у партизане. Тако смо добијали војску", рече једном приликом, на студију Б, чувени Дража Марковић. Тако су стварани добровољци.

Када се Миливоје Станић (мој школски друг) преко везе нашао најзад у партизанима у околини Шапца упитао је где и када ће примити наоружање, речено му је: "Када га освојиш од непријатеља!" И то је био начин наоружавања партизанске војске коју је предводио српском народу страни човек, бивши поднаредник аустроугарске војске, који је ратовао у Мачви 1914. године, касније маршал Југославије,

егзекутор Коминтерне и њене идеје да треба разорити Југославију и решити тзв. национална питања свих народа, осим српског. Ко је био тај човек, чија је реч звучала као говор странца који није могао да уђе у дух тзв. српскохрватског језика? Да ли ће историја успети да осветли његово порекло и рану прошлост, или ће остати мит о владоцу који је имао задатак да затре, или бар прекине, честиту историју и традицију српског народа? А шта је са полувековном лажном идејом братства и јединства, која на основној поставци стално тражи спољног или унутрашњег непријатеља? Привилегије и повластице за чланове партије (подела станова, лукративна радна места без нужних стручних квалификација) променили су неке представе о раду и нераду, о отаџбини... А навике прелазе у црте карактера.

Онај стари, прави српски народ, остао је са својим карактером у гудурама Албаније, на Кајмакчалану и пољима после пробоја Солунског фронта.

Историчарима остаје задатак да истраже чињенице и истину о Сремском фронту. Отварају се питања: Зар није био довољан проток времена за утврђивање о броју погинулих, а посебно српских младића, мобилисаних испод границе регрутације од 18 година, неспремних за борбу са повлачећом, али још увек моћном војном силом? Да ли је у питању сујета вође да не препусти Црвеној армији да настави свој пут ка Берлину, или свесна одлука да се уравни тежи однос најављеног братства, жртвовањем српског народа, као зацртаног кривца за стварање Југославије 1918. године, још на конгресу Коминтерне двадесетих година прошлог века. А на томе су сложено радили и Коминтерна и усташе.

Смањује се број преживелих учесника и сведока Сремског фронта. За два месеца, чувена II пролетерска бригада онеспособљена је и морала се повући са фронта. Боравила је у Србији до априлске офанзиве и завршетка рата.

Иако субјективан, овај текст ђачког дневника је ипак аутентично сагледавање тог времена; није писан за јавност, то је лична интима, а сада је као игла у пласту сећања које ишчезава.

Put II proleterske brigade
oktobar 1944 - leto 1945

Surčin	Janja
Ruma	Koraj
Ilačarak	Brčko
Sremska Mitrovica	Novi pazar
Čalma	Jošenička banja
Kuzmin	Bujanovac
Martinci	Knjilane
Kukujevc	Preševo
Adašavci	Uroševac
Komletinci	
Bačinci	
Mertinci	
Voganj	
BEOGRAD	
Sremski Karlovci	
Bapska novak	
Ilok	
Bačka palanka	
Banja koviljača	
Badovinci	